

Het rouwproces van jongeren op het St. Bonifatiuscollege

Bachelorproef

Naam: Lin van Horsen

Studentennummer: 15062260

Begeleider: Irshad Abdoel

Tweede beoordelaar: Jikke Dokkum

Opleiding: Maatschappelijk Werk en Dienstverlening

Jaar: 2018-2019

NB. Het betreft hier een licht ingekorte versie wegens bescherming van persoonsgegevens.

Voorwoord

Voor u ligt het onderzoeksrapport ‘Het rouwproces van jongeren op het St. Bonifatiuscollege’, het eindresultaat van mijn afstudeeronderzoek bij de middelbare school het St. Bonifatiuscollege in Utrecht. Dit rapport is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening aan de Haagse Hogeschool. In de periode september 2018 tot en met juni 2019 heb ik mij beziggehouden met het doen van onderzoek naar het rouwproces van jongeren op het St. Bonifatiuscollege.

Mijn interesse voor dit onderwerp komt voort uit de praktijkstage die ik in mijn derde studiejaar op het St. Bonifatiuscollege heb gelopen. Eén van mijn taken was het mee-begeleiden van de rouwgroep op de school. Allereerst was ik positief verrast dat de school dit aanbiedt. Vervolgens kwam ik aan het einde van mijn stagejaar tot de conclusie dat dit de meest bijzondere ervaring was die ik in mijn stagejaar heb opgedaan. Dit kwam mede doordat mijn eigen moeder is overleden toen ik op de middelbare school zat, waardoor ik veel affiniteit met de jongeren en het onderwerp ‘rouw’ voelde. Ik vond het mooi om mijn eigen verdrietige ervaring om te kunnen zetten in een kracht, waarbij ik wat voor jongeren kon betekenen met een soortgelijke ervaring. Naar aanleiding hiervan heb ik aan de begeleider van de rouwgroep, Jan Roosendaal, gevraagd of ik van het rouwproces van jongeren op het St. Bonifatiuscollege mijn afstudeeronderwerp mocht maken.

Jan vertelde mij aan het einde van mijn stagejaar dat ze voor het nieuwe schooljaar (2018-2019) nog geen aanmeldingen hadden. In eerste instantie kwamen wij tot de conclusie dat ik zou gaan onderzoeken hoe het kwam dat de jongeren niet deelnamen aan de rouwgroep. In de loop van het nieuwe schooljaar kreeg de groep in totaal zeven aanmeldingen. Hierdoor was de relevantie van mijn onderzoek weggevallen. Na een aantal gesprekken over een nieuwe invalshoek, besloot ik de ervaring van de jongeren centraal te stellen. Ik kreeg opnieuw plezier in het onderzoek en het schrijven van mijn onderzoeksrapport.

In het bijzonder wil ik Jan Roosendaal bedanken dat ik altijd op hem kon rekenen, zijn geloof in mijn deskundigheid, zijn aanmoedigingen en zijn betrokkenheid. Irshad Abdoel wil ik bedanken voor de begeleiding gedurende het schrijven van mijn rapport, zijn persoonlijke aandacht en het meehelpen bij het doorhakken van knopen. Daarnaast wil ik mijn tweede begeleider mevr. Dokkum bedanken voor haar betrokkenheid naar mijn onderzoek en kritische blik.

Mevr. Bauer wil ik bedanken voor het advies om de focus op de ervaring van de jongeren te leggen. Ook wil ik mevr. Postma bedanken voor het meedenken over het gebruik van creativiteit in mijn onderzoek. Tot slot wil ik mijn vader bedanken voor zijn steun met veel motiverende berichtjes en gifjes.

Ik wens u veel leesplezier.

Lin van Horsen,

Utrecht, mei 2019

Trefwoorden

Verlies onder jongeren, overlijden van een gezinslid, rouwproces, ervaringen van jongeren, rouwondersteuning op de middelbare school, fenomenologisch onderzoek, copingstrategieën, belemmerende en beschermende factoren, ontwikkelingsfases, sociale omgeving, creativiteit

Samenvatting

De begeleiders van de rouwgroep op de middelbare school het St. Bonifatiuscollege is opgevallen dat jongeren een uniek rouwproces hebben. Het is hen opgevallen dat de jongeren op verschillende manieren gebruik maken van de rouwondersteuning die de school biedt. De wens van de opdrachtgever is inzicht krijgen hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt. Dit op basis van de inbreng van de rouwende jongeren.

De doelstelling die hieruit is voortgekomen; een onderzoeksrapport aanleveren waarin de ervaringen van het rouwproces van de jongeren inzichtelijk zijn gemaakt met daarin de ondersteunende rol van het St. Bonifatiuscollege opgenomen. Op grond hiervan kunnen aanbevelingen geschreven worden over het behouden en/of vernieuwen van de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege.

De volgende vraag is centraal komen te staan in het onderzoek: ‘‘Hoe ervaren jongeren waarvan een gezinslid is overleden hun rouwproces met de rouwondersteuning die de middelbare school het St. Bonifatiuscollege biedt?’’.

Om inzicht in de ervaring te krijgen is dit kwalitatieve onderzoek fenomenologisch van aard. In dit onderzoek omvat fenomenologisch onderzoek het volgende; het richt zich op de ervaringen van het individu (jongere) bij het fenomeen (het overlijden van een gezinslid), op de kern van de ervaringen en het expliciet maken hiervan en op de gemeenschappelijke kenmerken van de ervaringen van de onderzoeksgroep bij het fenomeen. Het fenomenologisch onderzoek is uitgevoerd door middel van participerende observatie en individuele semigestructureerde interviews, met mogelijk een creatief middel. Uit deze dataverzamelmethode zijn de volgende resultaten voortgekomen. Er is gebleken dat jongeren rouwen met emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties op het verlies. Vervolgens integreren de jongeren het verlies door copingstrategieën toe te passen waardoor ze stil staan bij het verlies, of juist verdergaan. Daarna zijn belemmerende en beschermende factoren naar voren gekomen die jongeren ervaren in hun rouwproces. Tot slot is gebleken dat de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege niet altijd wordt aangeboden of aansluit, wat in sommige gevallen tot negatieve ervaringen kan leiden. In zijn algemeenheid wordt het aanbieden van een rouwgroep wel als positief ervaren.

Uit de resultaten zijn conclusies tot stand gekomen. Er is geconcludeerd dat bewustwording van het verlies een overkoepelend thema is onder de jongeren. Dit kan verklaard worden door de jonge leeftijd waarop zij hun gezinslid zijn verloren. Ook is naar voren gekomen dat de sociale omgeving van invloed is op het rouwproces van de jongeren. Daarbij gebruiken jongeren creatieve manieren om het verlies te integreren. Dit kan in verband worden gebracht met dat verbale communicatie niet de taal van de jongeren hoeft te zijn waarbij zij zich het fijnst voelen om zich in uit te drukken. Vervolgens is geconcludeerd dat in de beschermende en belemmerende factoren die de jongeren ervaren, hun behoeften aan steun worden vervuld of juist niet. Tot slot is naar voren gekomen dat er ruimte voor vernieuwing is binnen de gegeven ondersteuning. Hieruit zijn de volgende aanbevelingen voortgekomen. Er is een ‘mentorgesprek – checklist’ ontworpen. Deze kunnen mentoren eenvoudig doorlopen om het nodige te vragen of te kijken of zij het nodige hebben gevraagd. Daarnaast is een formulier met richtlijnen voor het afnemen van een kennismakingsgesprek ontworpen voor de rouwgroep. Tot slot zijn er twee activiteiten toegevoegd aan het programma van de rouwgroep.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Trefwoorden	2
Samenvatting	3
Hoofdstuk 1 Inleiding	6
1.1 Aanleiding	6
1.2 Opdrachtgevende instelling	6
1.3 Probleemanalyse	7
1.4 Doelstelling & Relevantie	9
1.5 Probleemstelling	11
1.6 Begripsafbakening	12
1.7 Leeswijzer	13
Hoofdstuk 2 Theoretische kader	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Theorieën	14
2.2.1 Rouwproces	14
2.2.2 Rouw-ondersteuningsbehoeften	17
2.2.3 Preventie	18
2.2.4 leefwereld	19
2.3 Conclusie	20
Hoofdstuk 3 Methodologie	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Onderzoekspopulatie	21
3.3 Dataverzamelingsmethode & meetinstrumenten	22
3.4 Operationaliseren	24
3.5 Procedure	26
3.6 Analyseprocedure	27
Hoofdstuk 4 Resultaten	29
4.1 Inleiding	29
4.2 Deelvraag 1: Rouw	29

4.3 Deelvraag 2: Rouwproces.....	34
4.4 Deelvraag 3: Rouw-ondersteuningsbehoeften.....	40
4.5 Deelvraag 4: Preventie	45
Hoofdstuk 5 Conclusie en Discussie	53
5.1 Conclusie	53
5.2 Discussie.....	54
5.2.1 Beperkingen.....	55
5.2.2 Kwaliteiten	56
5.2.3 Bijdrage aan de theorie en praktijk.....	57
Hoofdstuk 6 Aanbevelingen	58
Literatuurlijst	63
Bijlage A: Vragenlijst Jongeren	66
Bijlage B: Observatieschema	67
Bijlage C: Uitnodiging voor jongeren die deelnemen aan de rouwgroep	68
Bijlage D: Uitnodiging voor jongeren die niet deelnemen aan de rouwgroep	68
Bijlage E: Uitnodiging voor oud-leerlingen van het St. Bonifatiuscollege	68
Bijlage F: Achtergrondsheets Maud.....	68
Bijlage G: Achtergrondsheets Joris.....	69
Bijlage H: Achtergrondsheets Niels	70
Bijlage I: Achtergrondsheets Indra.....	70
Bijlage J: Tijdlijn Maud	71
Bijlage K: Kindertekeningen Niels	72
Bijlage L: Participerende observatie	73
Bijlage M: Transcripten.....	73
Bijlage N: Codeboom.....	73

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In dagblad Trouw verscheen onlangs een artikel van Bezemer (2018) met de titel: ‘Een klasgenoot verloor zijn ouders; vraag je hem naar zijn verdriet?’. In dit krantenartikel wordt gereageerd op deze situatie door ervaringsdeskundige Van den Bosch, psychologe Spuij en rouwdeskundige Westerink. Van den Bosch verloor haar beide ouders kort na elkaar toen zij veertien was. Zij herinnert zich dat zij als tiener vooral normaal wilde zijn en niet wilde opvallen met de dood van haar ouders. Nu als volwassene vindt zij het wel belangrijk dat klasgenoten en de school het overlijden van een ouder bespreekbaar maken. Rouwdeskundige Spuij stelt dat helemaal niet praten over het verlies over het algemeen niet goed is. Wanneer een jongere wordt geconfronteerd met de dood van een ouder moet hij dat integreren in zijn leven, in wie hij is. Als dit hardnekkig wordt vermeden, dan loopt de jongere vast in zijn rouwproces. Pedagoog Westerink stelt dat praten niet altijd noodzakelijk is: ‘Bij rouw moet je je niet alleen richten op het verdriet, maar ook op het herstel.’.

De middelbare school het St. Bonifatiuscollege (Utrecht) signaleerde in 2002 dat jongeren waarvan een gezinslid is overleden, behoeften hadden aan een lotgenotengroep op school waar ze het verlies konden delen. Als gevolg hiervan werd een rouwgroep opgericht onder de naam ‘de Regenbooggroep’. In deze rouwgroep kunnen jongeren, onder begeleiding van speciaal hiervoor opgeleide docenten, hun ervaringen delen en tips en adviezen geven of ontvangen. Wanneer deze ondersteuning onvoldoende de ondersteuningsbehoeften ondervangt, kunnen zij individuele gesprekken krijgen met één van de begeleiders van de rouwgroep. Als jongeren niet willen deelnemen aan de rouwgroep, ligt de taak bij de mentor om in de gaten te houden hoe het met de jongere gaat (Persoonlijke communicatie, 2018).

Bij de begeleiders van de rouwgroep is opgevallen dat jongeren een uniek rouwproces hebben. Ook zien zij dat de jongeren verschillend gebruik maken van de rouwondersteuning die de school biedt. Zij zien jongeren die gebruik maken van de rouwondersteuning, bestaand uit mentor-ondersteuning en/of de rouwgroep en/of individuele ondersteuning. Ook zien zij jongeren die geen gebruik maken van de rouwondersteuning en waarbij de ontwikkeling goed lijkt te verlopen. Daarnaast zien zij enkele jongeren pas in beeld komen wanneer de problematiek al school overstijgend is. De wens van de opdrachtgever is om inzicht te krijgen in hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt. Zodat op basis van de input van de jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege behouden kan worden of vernieuwd (Persoonlijke communicatie, 2018).

1.2 Opdrachtgevende instelling

Het St. Bonifatiuscollege

Het St. Bonifatiuscollege (2018) is een katholieke middelbare school in Utrecht met havo- tot en met gymnasiumniveau. Het leerlingaantal van de school is 1525. De school werkt vanuit de kernwaarden; kwaliteit, diversiteit en verbondenheid. De school stelt de ontwikkeling van de gehele mens centraal. Dit uit zich in; ‘alle jongeren de ruimte bieden om zich te kunnen ontwikkelen tot evenwichtige mensen met

zorg voor elkaar en de wereld'. Het primaire doel van het St. Bonifatiuscollege is 'onderwijs bieden'. Het secundaire doel is 'voorwaarden creëren voor een effectief leerproces en goede leerresultaten'. Onder deze voorwaarden valt begeleiding van jongeren met een ondersteuningsbehoefte en ontwikkeling van het zorgsysteem op school. Dit onderzoek richt zich op deze voorwaarden voor een effectief leerproces en goede leerresultaten (St. Bonifatiuscollege, 2018).

Zorgstructuur omtrent rouwondersteuning.

Er wordt op school ondersteuning gegeven aan de jongeren waarvan een gezinslid is overleden door de klassenmentor, de rouwgroep en/of het leerlingbegeleidingsteam. Jongeren hebben een klassenmentor. De klassenmentor gaat met alle jongeren uit zijn klas in gesprek om te bespreken of zij meekomen. Ook voor de jongeren zelf is de klassenmentor het eerste aanspreekingspunt. Jongeren waarvan een gezinslid is overleden worden daarnaast uitgenodigd om deel te nemen aan de rouwgroep. Eén van de begeleiders van de rouwgroep is Jan Roosendaal, hij maakt deel uit van het leerlingbegeleidingsteam (LLBT). Het LLBT bestaat uit vijf docenten die zich hebben gespecialiseerd in begeleiding op sociaal-emotioneel gebied en wordt aangestuurd door de zorgcoördinator. Jongeren die meer ondersteuning nodig hebben dan alleen de rouwgroep, worden besproken in de vergadering van het LLBT. Zij kunnen vervolgens, middels toezegging van de zorgcoördinator, individuele gesprekken krijgen met een docent van het LLBT (St. Bonifatiuscollege, 2016-2017).

Wanneer bovengenoemde ondersteuning niet voldoende de ondersteuningsbehoeften vervult, is de problematiek schooloverstijgend. De jongere wordt dan aangeraden om hulp te zoeken bij een professionele instelling van de geestelijke gezondheidszorg. In deze gevallen wordt er vaak gesproken van problematische rouw (Persoonlijke communicatie, 2018).

De opdrachtgever

De opdrachtgever voor dit onderzoek is leerlingbegeleider Jan Roosendaal. Hij heeft twintig jaar lesgegeven op het Dr. F.H. de Bruijnelyceum. Van die twintig jaar is hij acht jaar leerlingbegeleider geweest. Hiervoor heeft hij de twee jaar durende opleiding 'leerlingbegeleiding en schooldecaan' gevolgd. Vervolgens is hij begonnen op het St. Bonifatiuscollege waar hij nu twaalf jaar werkzaam is, waarvan elf jaar als leerlingbegeleider. Hij is elf jaar geleden, op verzoek van de vorige begeleider, de rouwgroep gaan begeleiden. Hiervoor is hij zich gaan specialiseren in rouw onder jongeren en heeft een driedaagse training gevolgd bij Stichting Achter de Regenboog.

1.3 Probleemanalyse

1.3.1 Verlies onder jongeren

Jaarlijks zijn er in Nederland ongeveer 8000 achtduizend kinderen die te maken krijgen met het verlies van hun ouder(s) of een zusje/broertje (Stichting Achter de Regenboog, 2014). Hiervan hebben ruim zesduizend kinderen te maken gekregen met het overlijden van een ouder of beide ouders. De helft van deze kinderen werd (half)wees op de leeftijd tussen twaalf en achttien jaar (Centraal Bureau Statistiek, 2013). Voor het grootste deel van de kinderen is na het verliezen van een gezinslid de opvang door de directe omgeving voldoende (Stichting Achter de Regenboog, 2014). Deze opvang bestaat uit familieleden, vrienden, klasgenoten of leraren die een luisterend oor bieden en aandacht geven wanneer zij

dat nodig hebben (IndeWolken, 2015). Circa een kwart heeft behoeften aan meer steun. Dit percentage ligt hoger bij kinderen die een ouder hebben verloren (Stichting Achter de Regenboog, 2014).

1.3.2 Rouw in de adolescentiefase

Rouw is volgens rouwdeskundige Fiddelaers de reactie op een intense verlieservaring (2011). Wanneer een gezinslid te overlijden komt, worden zoveel gevoelens losgemaakt dat het leven uit balans raakt. Het rouwproces bestaat uit het vinden van een nieuw evenwicht (Westerink, 2015). Hoe jongeren omgaan met het verliezen van een gezinslid, wordt medebepaald door de leeftijdsfase waarin zij zich bevinden met de daarbij horende ontwikkelingen (Jonger, 2018). In dit onderzoek wordt er gekeken naar jongeren tussen de twaalf en achttien jaar die een gezinslid hebben verloren. Zij bevinden zich in de adolescentiefase wat omschreven kan worden als een overgangsperiode van de kindertijd naar de volwassenheid (Crone, 2018). In de adolescentiefase maken jongeren cognitieve, lichamelijke en sociaal-emotionele ontwikkelingen door (CJG Oegstgeest, 2018). Wanneer jongeren tussen de twaalf en achttien jaar de dood meemaken van een gezinslid beseffen zij net zoals volwassenen dat de dood onomkeerbaar, onvermijdelijk en universeel is. Alleen wordt bij deze jongeren de rouw doorkruist met gevoelens en problemen die de adolescentiefase met zich meebrengt. Dit kan belemmerend zijn in het rouwproces (NCJ, 2009).

1.3.3 Omgaan met rouw

Ontwikkelingen die horen bij de adolescentiefase kunnen belemmerend zijn in het rouwproces. Bij het verliezen van een gezinslid kunnen de jongeren de behoefte ervaren om zich afhankelijk op te stellen en geborgenheid te zoeken bij de achtergebleven gezinsleden. Alleen kan dit bemoeilijkt worden door de sociaal-emotionele ontwikkelingen van het zelfstandig en zelfverantwoordelijk willen worden (NCJ, 2009). Daarnaast neemt door sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkelingen het inlevingsvermogen toe van deze groep jongeren. Hierdoor kunnen zij het als lastig ervaren om hun emoties te uiten naar het gezin. Zij zien dat de gezinsleden het al lastig hebben met hun eigen emoties. Ook is in deze ontwikkelingsfase de vriendengroep, ook wel 'peergroup', erg belangrijk voor de jongeren. Kenmerkend is dat de jongeren niet anders willen zijn dan hun vrienden. Zij kunnen het als moeilijk ervaren dat zij zich anders gedragen door het verlies. Verder kunnen ze het als moeilijk ervaren om over het verlies met de daarbij komende emoties te praten (de Vos, 2014).

1.3.4 Signalen van problematische rouw

Volgens rouwdeskundige Keirse is het moeilijk te definiëren wanneer het rouwen problematisch van aard wordt. Hij stelt dat het bij problematische rouw gaat om rouwenden die vastlopen in het rouwproces waardoor zij permanent in een patroon blijven hangen wat negatief voor hen is. Hierin legt Keirse de nadruk op permanentie (Uitvaart, 2011). Psycholoog Boelen (2017) benoemt de volgende signalen die kunnen duiden op problematische rouw. De jongere heeft blijvende gevoelens van depressie, pijn, angst, schuld en/of verlangen. Ook is een signaal dat de jongere negatieve gedachten over het leven en de toekomst heeft. Daarnaast zoekgedrag; gedrag gericht op het verleden en het verlies, in plaats van aanpassingsgedrag. Verder is een signaal dat herinneringen aan de overledenen als traumatisch en pijnlijk ervaren worden. Tot slot de pijn heeft controle over de jongere genomen.

1.3.5 Rouwen op het St. Bonifatiuscollege

De school wordt gezien als de tweede leefwereld van de jongeren. De school kan een beschermende factor zijn voor de jongere waarvan een gezinslid is overleden, doordat de jongere steun ervaart van klasgenoten en leerkrachten (van der Maarel, 2013). Op het St. Bonifatiuscollege zitten tweeëntwintig jongeren waarvan een gezinslid is overleden. Zij kunnen terecht bij hun klassenmentor en de klassenmentor houdt in de gaten hoe het met deze jongeren gaat. Ook stelt de klassenmentor de jongeren op de hoogte van de mogelijkheid om deel te nemen aan de rouwgroep. De mentorondersteuning aan rouwende jongeren staat niet specifiek in een document van het St. Bonifatiuscollege beschreven.

Het is van belang dat de mentor en de begeleiders van de rouwgroep op de hoogte zijn van signalen die kunnen duiden op beginnende klachten van problematische rouw. Zodat zij de jongeren tijdig kunnen vertellen over de mogelijkheid om individuele gesprekken te krijgen met een docent van het LLBT. Het aanbieden van passende ondersteuning kan ten gunste zijn van hoe jongeren hun rouwproces ervaren (Persoonlijke communicatie, 2018).

1.3.6 Rouwgroep van het St. Bonifatiuscollege

Steeds meer scholen, waaronder het St. Bonifatiuscollege, bieden de mogelijkheid om jongeren waarvan een gezinslid is overleden samen te laten komen in een lotgenotengroep. Zo'n groep bestaat uit zes tot acht jongeren. De structuur van de bijeenkomsten wordt gevormd door de rouwtaken van Worden (Worden, 1992). Bij elke rouwtaak zijn passende werkvormen ontwikkeld. Doordat de ondersteuning in een groep wordt gegeven, kunnen de jongeren bij elkaar erkenning en herkenning in hun rouwproces vinden (Fiddelaers-Jaspers, 2011). Hieronder staat een ervaringsverhaal weergegeven van een jongere die heeft deelgenomen aan de rouwgroep toen hij op het St. Bonifatiuscollege zat (Persoonlijke communicatie 2018):

"Het is zeker meer dan alleen tranen en praten. Het is er vaak ook erg gezellig en ik kan me zeker nog veel herinneren van de momenten waar me met zijn allen hebben gelachen en genoten. Kaarsen versieren, stoepkrijten, kaarten maken, wandelingen door het Wilhelminapark met een ijsje in de hand en nog meer. Elke keer weer, kon ik steeds meer kwijt over het verleden en trots zijn op de momenten. Iedereen was erg begripvol en aardig. Natuurlijk is het niet de bedoeling om je dierbaren zomaar te vergeten, maar je kan er terug naar kijken met een glimlach (en een trotse traan)."

1.4 Doelstelling & Relevantie

Doelstelling

De wens van de opdrachtgever is om inzicht te krijgen in hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouw-ondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt. Zodat op basis van de input van de jongeren de rouw-ondersteuning op het St. Bonifatiuscollege behouden kan worden of vernieuwd (Persoonlijke communicatie, 2018).

Het eindproduct wat hieruit voorkomt is een onderzoeksrapport waarin de ervaringen van het rouwproces van de jongeren inzichtelijk zijn gemaakt met daarin de ondersteunende rol van het St. Bonifatiuscollege opgenomen.

Bruikbaarheid.

Op basis van de onderzoeksresultaten komen er conclusies tot stand die huidige rouwmodellen onderschrijven of in vraag stellen. Daarnaast wordt aan de hand van de conclusies de werkwijze omtrent de rouwondersteuning van het St. Bonifatiuscollege onderschreven of in vraag gesteld.

Op grond van deze onderzoeksresultaten kan het St. Bonifatiuscollege hun huidige werkwijze omtrent rouwondersteuning behouden of gaan vernieuwen.

Ook kan dit onderzoek bruikbaar zijn voor andere voortgezet onderwijs scholen. De uitkomst van dit onderzoek kan andere voortgezet onderwijs scholen richtlijnen bieden bij het organiseren van de rouwondersteuning. Daarbij moet er wel rekening mee gehouden worden dat voor dit onderzoek een beperkte groepsgrootte binnen één organisatie is onderzocht. Ook moet worden opgemerkt dat rouw een uniek proces is. Deze factoren zijn een kanttekening bij de bruikbaarheid van het onderzoek.

De relevantie van dit onderzoek voor het werkveld van de sociale professies

Dit onderzoek is relevant voor het werkveld van de sociaal werker omdat het betrekking heeft op de volgende kerntaak van het sociaal werk:

Sociale professionals in het jeugddomein helpen kinderen en jongeren bij het vinden van hun plek in de samenleving. Sociale professionals begeleiden jeugdigen naar een goede sociale ontwikkeling en dragen bij aan een goede schoolcarrière. Hierbij gaat het zowel om de zorg voor de meest kwetsbare jeugd als om maatschappelijk opvoeden (van Ewijk, Spierings, Spierts, & Sprinkhuizen, 2016, p. 28).

Dit onderzoek levert kennis op over hoe jongeren hun rouwproces ervaren middels inbreng van de rouwende jongeren zelf. Op basis hiervan kan in het werkveld passende ondersteuning gegeven worden aan de rouwende jongeren, ondersteuning die de sociaal-emotionele ontwikkeling en de schoolcarrière bevordert.

Daarnaast is dit onderzoek relevant voor het werkveld van de sociaal werker, omdat er nog altijd een grote behoefte is aan ondersteuning en lotgenotencontact door jongeren die het verlies van een gezinslid moeilijk een plek kunnen geven in hun leven (Stichting Achter de Regenboog, 2014). Ook staat in het 'Basisboek sociaal werk' vermeld dat het rouwproces een constant sociaal vraagstuk is in de praktijk van sociaal werkers (van Ewijk, Spierings, Spierts, & Sprinkhuizen, 2016). Dit onderzoek sluit dus aan op het essentiële thema rouwondersteuning en het constante vraagstuk over het rouwproces, wat het onderzoek relevant maakt voor de sociaal werker.

Vernieuwend karakter

Wat dit afstudeeronderzoek vernieuwend maakt is het fenomenologische karakter. Anders dan de meeste afstudeeronderzoeken, is het onderzoek niet tot stand gekomen vanuit een probleemsituatie en is de

primaire doelstelling niet organisatorisch of interventievormend van aard. Dit onderzoek is tot stand gekomen door het willen leren kennen van wat de rouwervaringen van jongeren van het St. Bonifatius zijn bij het fenomeen ‘het overlijden van een gezinslid’. Het primaire doel van dit onderzoek is dan ook inzicht krijgen in de ervaring van de jongeren over hun rouwproces met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt.

Daarnaast is het vernieuwend, omdat (fenomenologisch) onderzoek naar het rouwproces van jongeren waarvan een gezinslid is overleden nog niet eerder is uitgevoerd op het St. Bonifatiuscollege.

1.5 Probleemstelling

De centrale hoofdvraag in dit onderzoek is:

- ❖ Hoe ervaren jongeren waarvan een gezinslid is overleden hun rouwproces met de rouwondersteuning die de middelbare school het St. Bonifatiuscollege biedt?

Door uit te gaan van de ervaringen van de jongeren en hierbij de ondersteunende rol van het St. Bonifatiuscollege te betrekken, vormt de leefwereld een centraal thema.

De hoofdvraag is opgesplitst in de volgende deelvragen:

- ❖ Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?

Rouw wordt in dit onderzoek gezien als het geheel van emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties op het verlies van een gezinslid. Door eerst inzicht te krijgen in de verlieservaring en de reacties daarop, kan vervolgens gekeken worden hoe de jongeren omgaan met het verlies.

- ❖ Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?

Jongeren die het overlijden van een gezinslid hebben meegemaakt, staan voor de taak om hun verdere leven aan te passen aan het feit dat de dierbare definitief afwezig is. Deze vraag richt zich op de manier waarop jongeren omgaan met het verlies.

- ❖ Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?

Eerst is het rouwproces inzichtelijk gemaakt door in te gaan op de rouwreactie en de manier waarop er omgegaan wordt met het verlies. Door middel van deze deelvraag wordt er gekeken welke rouw-ondersteuningsbehoeften de jongeren kunnen hebben in hun rouwproces.

- ❖ Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege?

Vervolgens wordt de leefwereld school betrokken waarin preventieve rouwondersteuning aangeboden wordt. Deze deelvraag completeert het antwoord op de hoofdvraag. Het rouwproces met daarin de rouw-

ondersteuningsbehoeften is inzichtelijk gemaakt. Nu wordt er gekeken hoe de rouwondersteuning van het St. Bonifatiuscollege ter ondersteuning van het rouwproces ervaren wordt.

1.6 Begripsafbakening

❖ Rouw:

De definitie van rouw volgens Landelijke Richtlijn Rouw wordt gehanteerd in dit onderzoek: “Het geheel van emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties op het verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond.” (Kuyper & Keirse, 2010, p. 2).

❖ Rouwproces:

Het rouwproces wordt omschreven volgens de definitie van Rouwdeskundige Westerink:

Een rouwproces is een proces van aanpassing. Mensen die het overlijden van een dierbare hebben meegemaakt, staan voor de taak om zichzelf, hun opvattingen, verwachtingen en hun verdere leven aan te passen aan het feit dat de dierbare definitief afwezig is. Maar hoe zij dat doen, is heel persoonlijk. . . . Een rouwproces is dus niet zozeer het doorwerken van een aantal taken, maar een continu veranderingsproces, waarbij tegelijkertijd sprake zou moeten zijn van een verliesgericht- en een herstelgericht proces (Westerink, 2015).

❖ Rouw-ondersteuningsbehoeften:

Opdrachtgever Roosendaal geeft de volgende definitie van rouw-ondersteuningsbehoeften:

“Rouw-ondersteuningsbehoeften is de steun die de jongeren behoeven ter bevordering van het doorlopen van hun rouwproces.” (Persoonlijke communicatie, 2018).

❖ Preventie:

In dit onderzoek is de volgende definitie van preventie gehanteerd: “Het voorkomen van ernstige problemen bij mensen door middel van georganiseerde, doelgerichte activiteiten”. (Roos & Dinther, 2011).

❖ Leefwereld:

Leefwereld omvat de definitie zoals deze in het boek ‘leefwerelden van jongeren’ gegeven wordt:

Met ‘leefwereld’ wordt het alledaagse doen en laten bedoeld dat voor het overgrote deel van de jongeren bestaat uit bezigheden thuis, op school en in hun vrije tijd.. . . De leefwereld kan opgevat worden als een aaneenschakeling van gedragingen, gedachten, gevoelens, waarderingen en belangstellingen. Vanuit hun eigen beleving en kijk op de wereld geven jongeren zin en betekenis aan hun bestaan (Hermes, Nabar, & Dieleman, 2012, p. 27).

1.7 Leeswijzer

In dit onderzoeksrapport is in het eerste hoofdstuk het onderwerp ‘het rouwproces van jongeren’ met de daaruit voortkomende vraagstelling geïntroduceerd. In hoofdstuk twee, het theoretisch kader, wordt met literatuur ingegaan op de vraagstelling. Daarna wordt in hoofdstuk drie, de methodologie, de methodes en technieken weergegeven die zijn ingezet om de vraagstelling van dit onderzoek te beantwoorden. Vervolgens zijn in hoofdstuk vier per deelvraag de resultaten weergegeven. In hoofdstuk vijf wordt een conclusie getrokken uit de onderzoeksresultaten. Gevolgd door een discussie over de beperkingen en kwaliteiten van het onderzoek. Tot slot staan in hoofdstuk zes de aanbevelingen voor de werkwijze omtrent de rouwondersteuning van het St. Bonifatiuscollege beschreven.

Hoofdstuk 2 Theoretische kader

2.1 Inleiding

Wetenschappelijke invalshoek en gebruikte theorieën

Van Ewijk (2010) stelt dat onderzoek vanuit verschillende invalshoeken benaderd kan worden. Dit onderzoek richt zich op hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de sociaal-emotionele begeleiding van het St. Bonifatiuscollege. Dit heeft ertoe geleid dat de invalshoek van dit onderzoek ‘factoren in het sociaal functioneren’ en ‘professioneel handelen’ is. Theorieën die hieraan verdieping geven, zijn theorieën die onder de sociaalwetenschappelijke discipline ‘gedragswetenschappen’ vallen.

De theorieën geven een verdieping aan de kernconcepten. Allereerst wordt er theoretische verdieping gegeven aan het concept ‘rouwproces’ uitgaande van het rouwtakenmodel, het duale procesmodel en de ontwikkelingspsychologie van jongeren. Vervolgens wordt het concept ‘rouw-ondersteuningsbehoeften’ theoretisch uitgelicht door theorieën over behoeften bij rouw. Daarna wordt het concept ‘preventie’ onderbouwd door verschillende methodes van preventie aan bod te laten komen. Als laatste wordt verdieping aan het concept ‘leefwereld’ gegeven door theorieën over de systeem- en leefwereld. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie waarin beschreven staat hoe het rouwproces ervaren kan worden en hoe de theorieën zich onderling tot elkaar verhouden.

2.2 Theorieën

2.2.1 Rouwproces

Rouwtakenmodel van Worden

Momenteel wordt er in de hulpverlening bij het integreren van rouw vaak het ‘rouwtakenmodel’ van rouwdeskundige Worden als richtlijn gebruikt (Spuij, Stikkelbroek, Goudena, & Boelen, 2008). In de rouwgroep van het St. Bonifatiuscollege dient het rouwtakenmodel ook als richtlijn bij het inrichten van de bijeenkomsten (zie model 1).

Dit model benadert het rouwproces als een dynamisch proces waarin de nabestaanden een aantal rouwtaken moeten doorlopen. Het model geeft het rouwproces met de daarbij horende rouwtaken van volwassenen weer. Door het volbrengen van de taken wordt het evenwicht hersteld en daarmee het rouwproces afgerond. De rouwtaken kunnen in wisselende volgorde volbracht worden en gepaard gaan met verschillende emotionele reacties per persoon. Worden stelt dat er geen vaststaande termijn gekoppeld kan worden aan het volbrengen van de taken. Wanneer het niet lukt om de rouwtaken te volbrengen, kan problematische rouw ontstaan (Worden, 1992).

Pedagogen en rouwdeskundigen achten het rouwtakenmodel als bruikbaar voor het begrijpen van het rouwproces bij jongeren. Echter stellen zij wel dat het rouwtakenmodel hiervoor enige aanpassing behoeft. Dit komt doordat jongeren naast het rouwproces een ontwikkelingsproces doorlopen (Spuij, Stikkelbroek,

Goudena, & Boelen, 2008).

Model 1: Rouwtakenmodel van W. Worden

Taak 1: het aanvaarden van het verlies

Taak 2: het verwerken van de pijn

Taak 3: het aanpassen aan een leven waarin de overledene ontbreekt

Taak 4: de overledene emotioneel een plaats geven en het oppakken van de draad van het leven

Noot. Aangepast van “*Verdriet en rouw*”, door Worden, J. W., 1992, p. 17-23, Nederland, Amsterdam: Swets & Zeitlinger B.V.

Duale procesmodel van Stroebe & Schut

De belangrijkste rouwmodellen van de 20ste eeuw, waaronder het rouwtakenmodel van Worden, veronderstelden dat ‘rouwarbeit’ het belangrijkste element is in het rouwproces. Er werd van uitgegaan dat na het doorwerken van de rouwtaken, men de rouw achter zich kon laten. Stroebe en Schut hadden onafhankelijk onderzoek gedaan naar het element rouwarbeit. Zij constateerden dat rouwarbeit te kort schiet om als belangrijkste element gezien te worden van het rouwproces. Niettemin veronderstelden Stroebe en Schut dat er wel goede redenen zijn om rouwarbeit op te nemen in een rouwmodel (Stroebe, 2009).

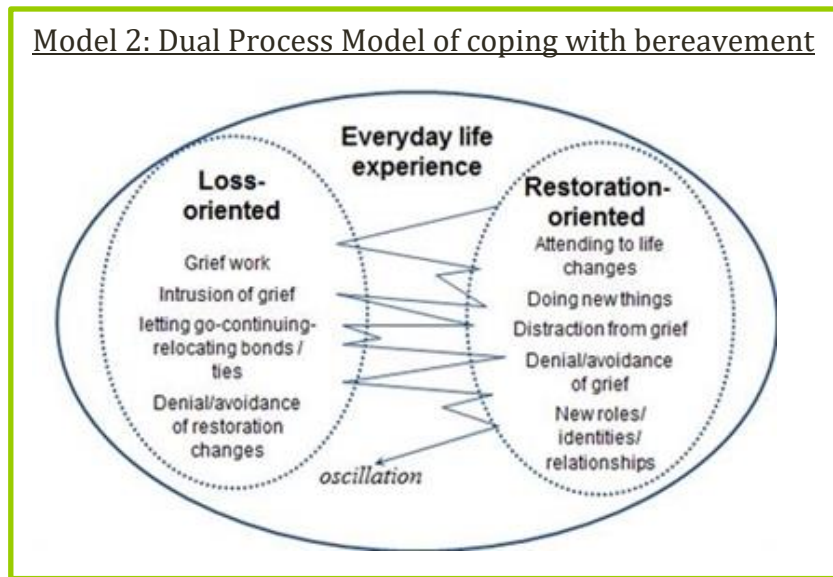
Stroebe en Schut ontwikkelden samen het duale procesmodel (zie model 4) als reactie op de beperkingen die zich volgens hen voordeden in eerder ontworpen rouwmodellen. Daarnaast wilden zij de visie op rouw verbreden. Het duale procesmodel laat zien hoe een nieuw balans gevonden kan worden door tussen twee processen te bewegen; verlies- en restauratiegericht. Voor het bewegen tussen deze twee processen is een emotieregulatie proces nodig, genaamd ‘oscillatie’. Het verliesgerichte proces verwijst naar coping-strategieën om te kunnen omgaan met de primaire stressor; het verlies. Onderdeel hiervan is het element rouwarbeit. Het restauratiegerichte proces richt zich op coping-strategieën die toegepast worden om te kunnen omgaan met secundaire stressoren. Secundaire stressoren zijn veranderingen die optreden als gevolg van het verlies. Zo krijgt de rouwende onder andere te maken met het hebben van nieuwe rollen, identiteiten en uitdagingen. Verder plaatst het model het rouwproces binnen het dagelijkse leven; de rouwende houdt zich niet uitsluitend bezig met rouwen. Stroebe en Schut beschouwen gezond rouwen als het heen en weer blijven bewegen tussen het verliesgerichte- en restauratiegerichte proces, terwijl er ook verder wordt gegaan met het alledaagse leven (Stroebe, 2009).

De aanvulling van dit model op bestaande rouwmodellen is de erkenning dat de nabestaanden in het dagelijkse leven tussen het verliesgerichte proces en het restauratiegerichte proces heen en weer zullen bewegen in hun rouwproces.

Daarnaast wordt er niet vanuit gegaan dat de golfbeweging tussen de twee processen noodzakelijkerwijs afneemt (van Wielink, Wilhelm, & Geelen-Merks, 2017). Ook heeft aanvullend onderzoek laten zien dat vrouwen meer verliesgericht zijn en mannen eerder restauratiegericht (Wijngaards-De Meij, et al., 2008).

Het duale procesmodel geeft voor dit onderzoek een breed omvattend beeld over de gedragingen die bij het rouwproces kunnen horen. Het rouwproces is dus niet zozeer een kwestie van het doorwerken van een aantal rouwtaken, waardoor het rouwproces afgerond kan worden. Het is eerder een blijvend aanpassingsproces op zoek naar een nieuwe balans, waarbij sprake is van een verliesgericht- en een restauratiegericht proces. Hierbij blijft het belangrijk om in acht te houden dat ieder rouwt op zijn eigen unieke manier. Daarnaast plaatst dit model het rouwproces binnen het dagelijkse leven van de jongeren die een gezinslid hebben verloren. Dit sluit aan bij de fenomenologische aard van dit onderzoek.

Model 2: Dual Process Model of coping with bereavement

Noot. Herdukt van “The Dual Process Model of coping with bereavement - Rationale and description”, door Stroebe, M. & Schut, H., 1999, *Death Studies*, 23 (3), p. 213.

Ontwikkelingspsychologie van jongeren

Bij eerdergenoemd rouwtakenmodel van Worden werd beschreven dat de ontwikkeling van jongeren van invloed is op het rouwproces. Hierop wordt verder ingegaan in deze paragraaf. De jongeren waar dit onderzoek zich op richt bevinden zich in de adolescentiefase.

Hoogleraar Crone van de afdeling Ontwikkelings- en Onderwijspsychologie beschrijft adolescentie als de overgangperiode van de kindertijd naar de volwassenheid. De ontwikkeling naar de volwassenheid wordt als een periode van pieken en dalen gekenmerkt. Deze pieken en dalen zijn vaak te herleiden naar het hersensysteem wat snel uit balans raakt. In de adolescentie zijn de hersenen nog volop in ontwikkeling waarbij emotie-sturende hersengebieden de boventoon voeren. De term emotie wordt vaak beschreven als een beleving van een gevoel. De amygdala, gelegen in het midden van de hersenen, is van groot belang bij het beleven van emoties. In de adolescentiefase is het emotiesysteem overactief onder emotioneel prikkelende situaties. Hierdoor kan verklaard worden dat emoties in de adolescentie extremer zijn en sneller afwisselen. Daarnaast is in de adolescentiefase het controlesysteem langzaam aan het rijpen. Het controlesysteem is gelegen vooraan in de hersenen, de frontale cortex. Dit systeem is belangrijk voor doelgericht gedrag. Vaardigheden die om een mate van controle vragen worden beter

uitgevoerd door volwassenen dan jongeren. Doordat verschillende hersensystemen, waaronder het emotiesysteem en het controlesysteem, nog in ontwikkeling zijn, is het gehele hersensysteem nog niet in balans (Crone, 2018).

Hoogleraar Neuropsychologie Jolles (2017) onderscheidt in de adolescentiefase drie fases: de vroeg, midden- en late adolescentie. De vroege adolescentie omvat de periode van ongeveer 10 tot 14 jaar. Kenmerkend aan deze fase op emotioneel gebied is dat er sprake is van intense emoties en snelle stemmingswisselingen. In deze fase is kenmerkend aan het gedrag dat de jongere makkelijk risico's neemt, impulsief is en moeite heeft met het remmen van gedrag. De midden-adolescentie begint ongeveer vanaf 14 jaar en loopt door tot 16 à 17 jaar. In deze fase is er ook nog sprake van intense emoties, snelle stemmingswisselingen en het snel nemen van risico's. In deze fase wordt er wel stapsgewijs geleerd hoe er om gegaan kan worden met abstracte taken, zoals het anticiperen op gebeurtenissen. Ook is kenmerkend aan deze fase dat leeftijdsgenoten een belangrijke positie in gaan nemen, waarbij de jongere zijn gedrag conformeert aan de normen van de vriendengroep. De late adolescentie is de fase die begint op 16 à 17-jarige leeftijd en doorloopt tot de leeftijd van 22 à 25 jaar. Kenmerkend aan deze fase is dat het vermogen van zelfreflectie toeneemt. Daarnaast krijgt de jongere meer inzicht in de gevoelens en wensen van zichzelf en die van anderen. Gedragskenmerken zijn dat de jongere minder geneigd is tot risicovolgedrag en steeds meer grip krijgt op het eigen doen en laten.

In het vaktijdschrift 'kind en adolescent' wordt een koppeling gelegd tussen de ontwikkeling van adolescenten en hun rouwproces. Hierin staat dat door de ontwikkelingen op cognitief, sociaal en emotioneel gebied het rouwproces vanzelfsprekend cyclisch verloopt. De jongere zal in de loop van zijn ontwikkeling het verlies anders gaan bekijken en rouwopgaven deels opnieuw doorlopen. Daarbij wordt verondersteld dat de ontwikkeling die jongere doorloopt, haaks kan staan op de rouwopgaven. Dit zou ertoe kunnen leiden dat de jongere niet in staat is om zijn ontwikkelingsproces en/of rouwproces te doorlopen. Hierdoor kan hij problemen gaan ervaren (Spuij, Stikkelbroek, Goudena, & Boelen, 2008).

Deze literatuur geeft verdiepend inzicht in hoe jongeren hun rouwproces kunnen ervaren. Het overlijden van een gezinslid zorgt ervoor dat het leven van de jongeren uit balans raakt. Zij staan voor de opgave om een nieuwe balans te vinden. Dit zou bemoeilijkt kunnen worden, doordat emoties extremer ervaren worden en het controlesysteem nog aan het rijpen is. Daarnaast blijkt het hersensysteem zelf nog niet in balans te zijn, wat het zou kunnen bemoeilijken om een nieuwe balans in het leven te vinden. Ook benoemen Stroebe en Schut het belang van oscillatie, een emotieregulatieproces, voor het omgaan met een verlieservaring van een dierbare. Doordat het emotiesysteem van jongeren nog in ontwikkeling is, zou het voor hen moeilijker kunnen zijn om tussen het verliesgerichte proces en restauratiegerichte proces te bewegen. Waardoor zij eerder vast kunnen blijven zitten in een patroon dat negatief voor hen is, wat problematische rouw kenmerkt.

2.2.2 Rouw-ondersteuningsbehoeften

Behoeften bij rouw

Deci en Ryan, hoogleraren psychologie en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Rochester,

ontwikkelden de ‘Self Determination Theory’ (2000), oftewel de zelfdeterminatietheorie. Deze theorie richt zich op de menselijke motivatie waarbij er wordt uitgegaan van drie psychologische basisbehoeften. De ‘Basic Psychological Needs’ vormt een sub-theorie waaruit de zelfdeterminatietheorie is opgebouwd (Deci & Ryan, 2000). In deze sub-theorie wordt uitgegaan van de drie universele psychologische basisbehoeften; competentie, relatie en autonomie. Het begrip competentie duidt op de behoefte om capaciteiten te kunnen inzetten, dit te ervaren in interactie met de sociale omgeving en daarbij het gevoel te hebben van belang te zijn. Relatie gaat over de behoefte aan verbintenis met anderen en de omgeving, de behoefte aan interactie en de behoefte om voor anderen te zorgen en verzorgd te worden. Autonomie betreft de behoefte aan zelfbepaling; gedrag zelf kunnen organiseren en activiteiten uitvoeren die in overeenstemming zijn met het eigen zelfbesef (Deci & Ryan, 2002).

Uit Cross-cultureel onderzoek is gebleken dat behoeftebevrediging van deze psychologische basisbehoeften essentieel is voor gezonde ontwikkeling, verbondenheid, motivatie en welbevinden (Gagné et al., 2015).

Keirse, klinisch psycholoog en rouwexpert, schreef de gids genaamd ‘Kinderen helpen bij verlies’ (2009). In deze gids staan de behoeften van rouwende jongeren die te herleiden zijn naar de psychologische basisbehoeften van Deci en Ryan. Keirse onderscheidt de volgende behoeften; behoefte aan informatie en zeggenschap, behoefte aan intimiteit, behoefte aan aanmoediging om een herinneringsrelatie te bewaren, behoefte aan het terugvinden van de normale ontwikkeling, behoefte aan het zoeken van een zinvolle context voor de dood en behoefte aan geborgenheid.

Deze theorieën over behoeften zijn relevant voor dit onderzoek, omdat ze inzicht kunnen geven waarin de rouwende jongeren van het St. Bonifatiuscollege ondersteuning willen om hun rouwproces en ontwikkelingsproces goed te kunnen doorlopen. Wanneer deze ondersteuningsbehoefte gezien wordt, kan hier vervolgens op ingespeeld worden met de rouwondersteuning die de school biedt. Dit kan ten gunste zijn van hoe jongeren hun rouwproces ervaren.

2.2.3 Preventie

Drie methodes van preventie

Mrazek en Haggerty (1994) onderscheiden drie methodes om psychische stoornissen te voorkomen. Allereerst universele preventies gericht op de gehele bevolking of bevolkingsgroepen. Vervolgens selectieve preventie gericht op bevolkingsgroepen die een verhoogd risico hebben op het ontwikkelen van een psychische stoornis, omdat zij bloot worden gesteld aan risicofactoren. Als laatste beschrijven zij geïndiceerde preventieve interventies gericht op mensen met beginnende symptomen die nog niet ontwikkeld zijn tot een volledig ziektebeeld.

Aan het begin van het jaar heeft de klassenmentor met iedere jongere een begingesprek over hoe het met hem/haar gaat. Dit zou als universele preventie gezien kunnen worden binnen de school. De rouwgroep kan als een vorm van selectieve preventie gezien worden. De groep richt zich op jongeren waarvan een gezinslid is overleden en die kans lopen op problemen in hun rouw- of ontwikkelingsproces. De individuele gesprekken met het LLBT zijn voor jongeren met beginnende klachten die kunnen duiden op

problematische rouw. Dit zou gezien kunnen worden als geïndiceerde preventie.

Een aanmerking op bovengenoemde koppeling tussen de rouwondersteuning en de theorie van Mrazek en Haggerty is dat problematische rouw niet wordt geduid als een psychische stoornis (American Psychiatric Association, 2014).

2.2.4 leefwereld

Leef- en systeemwereld

Filosoof Habermas veronderstelt dat de maatschappij onder te verdelen is in een politiek-economische systeemwereld en een op communicatie gerichte leefwereld. In de leefwereld wordt handelen op elkaar afgestemd door redelijke communicatie. De systeemwereld is alles wat niet door communicatie mogelijk wordt gemaakt, maar door een andere manier van afstemming, zoals geld en macht. Habermas ziet gebeuren dat de systeemwereld de leefwereld koloniseert. Wat hiermee bedoeld wordt is dat opvattingen van macht krachten op het gebied van economie en politiek uit de systeemwereld, dwangmatig de leefwereld binnendringen. De communicatieve rationaliteit wordt overgenomen door doelmiddelenrationaliteit. Habermas stelt dat dit leidt tot onrechtvaardigheid, omdat rechtvaardigheid een communicatieve rationaliteit vereist (Habermas, 1981).

Cultuurpsycholoog Van der Lans heeft als kritiek op Habermas dat de huidige systeemwereld niet de leefwereld koloniseert, maar dat daarentegen de systeemwereld is ‘losgezongen’ van de leefwereld. Van der Lans definieert leefwereld als de ervaringswereld waarin mensen met elkaar omgaan in en buiten de systemen. De systeemwereld definieert hij als een ongelijksoortige verzameling van systemen en subsystemen. Deze systemen bestaan uit alles wat een mens ontwikkeld heeft aan structuren en instellingen op het gebied van politiek, economie, overheid, onderwijs, wetenschap, gezondheidszorg, etc. De beschrijving van de twee werelden komt globaal overeen met die van Habermas (van der Lans, 2011).

In de wijze waarop Van der Lans kijkt naar de verhouding tussen deze twee werelden zit het verschil. Van der Lans betoogt dat de twee systemen uit elkaar drijven, geen betekenisvolle overlap meer vertonen en elkaar dwars zitten. Deze ontwikkeling is volgens Van der Lans onwenselijk. Daarom stelt hij dat professionals zich moeten manifesteren in de leefwereld van burgers. Waardoor de twee systemen dichterbij elkaar worden gebracht door een betere afspiegeling van de leefwereld in de systeemwereld. Het gaat hier dus niet om professionals die de systeemwereld in de leefwereld ‘koloniseren’, wat ook onwenselijk zou zijn (van der Lans, 2011).

Deze theorieën geven verdiepend inzicht hoe er naar de leefwereld van de jongeren van het St. Bonifatiuscollege gekeken kan worden in verbinding met de systeemwereld. Habermas en Van der Lans benadrukken de belangrijke rol van communicatie in de leefwereld. Dit motiveert het uitvoeren van dit onderzoek.

2.3 Conclusie

Een beschrijving van hoe het rouwproces door jongeren ervaren kan worden, wordt hieronder weergegeven. Dit gebeurt door middel van de gebruikte theorieën, die in verband met elkaar zijn gebracht.

Het rouwtakenmodel van Worden is van invloed op de wijze waarop het rouwproces benaderd kan worden en de ondersteuning georganiseerd kan worden. Dit kan bijdragen aan hoe jongeren hun rouwproces ervaren. Echter stelt dit model dat door het voltooiën van de taken het rouwen wordt afgerond. Dit kan bij de rouwende jongeren de indruk wekken dat voor een gezond rouwproces het rouwen op een gegeven moet stoppen. In de recentere visie op rouw door Stroebe en Schut wordt rouwen niet meer gezien als iets wat over zal gaan, maar als iets wat er altijd mag zijn en wat met de tijd op de achtergrond zal raken. Terwijl in de hulpverlening vaak uitgegaan wordt van het rouwtakenmodel, krijgt dit onderzoek een vernieuwend karakter door het duale procesmodel van Stroebe en Schut als richtlijn te gebruiken bij het benaderen van het rouwproces.

Het duale procesmodel geeft globaal coping-strategieën weer die in het dagelijkse leven worden toegepast. Coping strategieën gericht op het verliesproces omvatten de rouwtaken van Worden. Hiermee is het duale procesmodel een aanvulling op het rouwtakenmodel. Kanttekeningen bij het duale procesmodel zijn, dat niet in kaart gebracht wordt hoe de persoonlijkheid en de omgeving van de jongeren van invloed kunnen zijn op het rouwproces. Dit zijn ook factoren die meespelen in hoe het rouwproces ervaren wordt. Daar bovenop wordt het duale procesmodel gebruikt als rouwmodel voor de gehele rouwende bevolking. Het is waarschijnlijk dat er een verschil is hoe jongeren en volwassenen hun rouwproces ervaren. Dit kan afgeleid worden van de beschrijving van Hoogleraar Crone en Hoogleraar Jolles over de ontwikkeling van jongeren. Daarnaast blijkt dit uit het verband tussen het rouwproces en ontwikkelingsproces van jongeren die pedagogen en rouwdeskundigen zien.

Ook ervaart ieder het rouwproces op zijn unieke manier. Het rouwproces is niet in een model te vangen. Hieraan kunnen de theorieën van Habermas en Van der Lans over systeem- en leefwereld gekoppeld worden. In dit onderzoek staan de persoonlijke rouwervaringen van de jongeren centraal. Uit deze ervaringen kan blijken of het model van Stroebe en Schut wordt onderschreven of in twijfel wordt getrokken. Aan de hand hiervan kan het duale procesmodel ter ondersteuning gebruikt worden bij het organiseren van rouwondersteuning of juist niet.

Verder benadrukken Habermas en Van der Lans de belangrijke rol van communicatie in de leefwereld, wat uitvoeren van dit onderzoek motiveert. Wel doen zij voorkomen dat de leefwereld en systeemwereld twee aparte werelden zijn. Hier zou een nuancering in gemaakt kunnen worden door een overlap tussen de werelden te zien. De leefwereld en systeemwereld kunnen samenkomen waarbij handelen tot stand komt door redelijke communicatie en strategisch handelen.

De docenten van het St. Bonifatiuscollege die de preventieve rouwondersteuning bieden zouden zich in deze overlap kunnen bevinden. Aan de ene kant maken ze deel uit van de leefwereld van de jongeren, aan de andere kant wordt er een beroep op strategisch handelen gedaan vanuit de systeemwereld. Het is belangrijk dat de rouwondersteuning die door de school geboden wordt, aansluit bij de leefwereld van de jongeren. Dit zou ten gunste zijn voor de wijze waarop jongeren hun rouwproces ervaren.

Hoofdstuk 3 Methodologie

3.1 Inleiding

Om tot een antwoord te komen op de onderzoeksvraag is een fenomenologisch sociaalwetenschappelijk onderzoek uitgevoerd. Deze stroming van onderzoek valt onder het kwalitatieve onderzoek (van Manen, 2005).

Kwalitatief onderzoek is interpretatief en inductief. Dit houdt in dat het onderzoek zich richt op onderwerpen die inzicht geven in interpretaties en opvattingen van de mens. Door inductieve redenering wordt gaandeweg het onderzoek kennis en theorie ontwikkeld. Kwalitatief onderzoek vindt in het 'veld' plaats. In het veld wordt het geheel onderzocht dat opgebouwd is uit delen, oftewel de gehele context van het onderwerp wordt onderzocht. Dit wordt ook wel holistisch onderzoek genoemd. De onderzoeksgegevens zijn intersubjectief van aard. Dit onderscheidt het kwalitatieve onderzoek van het kwantitatieve onderzoek, waarbij de gegevens berusten op cijfermatige vergelijkingen en uitkomsten (Verhoeven, 2011). Er is gekozen voor kwalitatief onderzoek, omdat dit type onderzoek zich ervoor leent om te onderzoeken hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege, vanuit het perspectief van de jongeren (Verhoeven, 2011).

Er heerst onduidelijkheid over een éénduidige definiëring van fenomenologisch onderzoek. In dit onderzoek omvat fenomenologisch onderzoek het volgende; het richt zich op de ervaringen van het individu (jongere) bij het fenomeen (het overlijden van een gezinslid), op de kern van de ervaringen en het expliciet maken hiervan en op de gemeenschappelijke kenmerken van de ervaringen van de onderzoeksgroep bij het fenomeen (van der Meide, 2017). Vanwege de wens om inzicht te krijgen in hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt, is dit kwalitatieve onderzoek fenomenologisch van aard. Het fenomenologisch onderzoek werd uitgevoerd door middel van participerende observatie en individuele semigestructureerde interviews, met mogelijk een creatief middel.

3.2 Onderzoekspopulatie

De onderzoekspopulatie van dit onderzoek zijn jongeren van het St. Bonifatiuscollege, tussen de twaalf en achttien jaar, waarvan een gezinslid is overleden. De jongeren die geselecteerd waren voor de participerende observatie waren jongeren die deelnemen aan de bijeenkomsten van de rouwgroep. Voor de semigestructureerde interviews, was er gekozen voor een steekproef van zes jongeren. Er was voor deze groepsgrootte gekozen wegens praktische overwegingen; het afnemen en het uitwerken van interviews vroeg veel tijd en is een intensief proces (Verhoeven, 2011). Daarnaast is het onderwerp van dit onderzoek rouw, wat maakte dat de interviews ook een emotionele intensiteit hadden. Ook bleek dat de bereidheid van deelname lager uitvalt bij interviews over gevoelige thema's, wat de werving van jongeren bemoeilijkte. Bovendien was er beperkte tijd beschikbaar om de interviews af te nemen en uit te werken en is dit niet de enige dataverzamelmethode die gebruikt werd (Evers, 2007). Tot slot ligt de nadruk

bij het doen van kwalitatief onderzoek bij het informatiegehalte van de gegevens in plaats van de groepsgrootte (Verhoeven, 2011).

De onderzoeker had toegang tot het benaderen van 22 geschikte jongeren voor het afnemen van een semigestructureerd interview. Op basis van bovengenoemde argumenten was de verwachting dat 6 jongeren bereid zouden zijn tot deelname aan het onderzoek, dit was een random, aselechte steekproef. Wanneer er meer dan zes jongeren wilden deelnemen, zou er wegens beperkte tijd en middelen een keuze gemaakt zijn door de onderzoeker. Deze keuze zou gebaseerd zijn geweest op de ondersteuning waar de jongeren gebruik van maken. Dit zou betekend hebben dat het een selecte steekproef werd (Verhoeven, 2011).

Na het uitzetten van het onderzoek bleken drie jongeren bereid tot deelname aan de participerende observatie in de rouwgroep. Aan de semigestructureerde interviews waren vier jongeren van het St. Bonifatiuscollege bereid tot deelnamen. Hiervan hebben twee jongeren deelgenomen aan zowel de participerende observatie als de semigestructureerde interviews. In totaal zijn er dus vijf jongere die spreken in dit onderzoek. Dit is minder dan de verwachte bereidheid. Dit heeft ertoe geleid dat er gebruik is gemaakt van de steekproefmethode 'zelfselectie'. De jongeren hebben in het onderzoek een fictieve naam gekregen: 'Maud', 'Joris', 'Niels', 'Indra' en 'Lucas'. Hierdoor blijven de jongeren anoniem en wordt de persoonlijkheid van hun verhaal behouden. Verder is bij één jongeren afgeweken van de selectiecriteria want zij heeft haar oma verloren. Haar oma woonde bij haar thuis, waardoor zij onderdeel van het gezin was gaan uitmaken. Om deze reden kwam zij wel in aanmerking voor de observatie en het interview. Voor een achtergrondschets van de jongeren die hebben deelgenomen, zijn de bijlages F, G, H, en I toegevoegd. Er is geen bijlage opgenomen van 'Lucas' de jongere die alleen heeft deelgenomen aan de participerende observatie, omdat de onderzoeker hiervoor niet voldoende data heeft verkregen.

3.3 Dataverzamelmethode & meetinstrumenten

Allereerst is gebruik gemaakt van een literatuurstudie ter beschrijving van, oriëntatie op en theoretische onderbouwing van de probleemsituatie. Het onderzoek werd uitgevoerd door middel van participerende observatie en individuele semigestructureerde interviews, met mogelijk een creatief middel. Door deze methodische triangulatie-aanpak, neemt de validiteit van dit onderzoek toe. Hieronder staan de dataverzamelmethodes beschreven (Verhoeven, 2011).

Participerende observatie

Voor de groep jongeren die deelnamen aan de rouwgroep is gekozen voor de onderzoeksmethode 'participerende observatie'. Voor deze methode is gekozen, omdat participerende observatie zich leent voor het aansluiten bij activiteiten uit de leefwereld van de jongeren (Verhoeven, 2011). Dit sluit aan bij de fenomenologische stroming van dit onderzoek, wat gekenmerkt wordt als de studie van de leefwereld (van Manen, 2005). De participerende observatie was gerealiseerd door de onderzoeker deel te laten nemen aan en te observeren in een bijeenkomst van de rouwgroep.

De manier van observeren was direct. Er is voor gekozen dat de jongeren de onderzoeker zagen terwijl zij observeerde, zodat de onderzoeker op kon gaan in de activiteiten in de context van de jongeren. Daarnaast

was er gekozen voor onverhulde observatie. Aangezien de jongeren minderjarig zijn, was er ethisch gezien toestemming nodig van de jongeren en hun ouder(s) voor deelname aan de observatie. Door bekendmaking van de observatie, kon voorafgaand toestemming verkregen worden (Verhoeven, 2011). De observatie werd uitgevoerd met behulp van een semigestructureerd observatieschema waarbij de waarnemingen open beschreven werden (zie bijlage B). Voor een observatieschema is gekozen, omdat de observator gericht wilde observeren waar het onderzoek op doelt; de ervaring van het rouwproces. In de linker kolom van het observatieschema staan de terugkerende concepten van dit onderzoek die dienden als richtlijn (zie methodologie 3.4). Onder deze concepten staan aspecten beschreven die de concepten toelichten. In de rechter kolom zijn de veldnotities genoteerd (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2009).

Semigestructureerd interview

Naast participerende observatie is er gekozen voor de onderzoeksmethode semigestructureerd interview, met mogelijk een creatief middel. Voor de onderzoeksmethode ‘interview’ is gekozen, omdat middels deze methode de ervaring van de jongere centraal kwam te staan. Dit sluit aan bij de doelstelling van dit onderzoek. Voor de vorm ‘semigestructureerd’ interview is gekozen, omdat dit de mogelijkheid bood om aan te sluiten bij en door te vragen op de eigen gekozen antwoorden van de jongeren. Hierdoor kon de onderzoeker dichter bij de unieke ervaring van het rouwproces komen. Daarnaast bracht deze vorm van interview structuur aan in het vraaggelatek, doordat voorafgaand enkele open vragen waren opgesteld op basis van de concepten. Dit was gewenst om tot een antwoord op de onderzoeksvraag te komen. De open vragen waren gebaseerd op de vijf concepten uit de deelvragen; rouw, rouwproces, rouw-ondersteuningsbehoeften, preventie en leefwereld (zie methodologie 3.4). Na het stellen van een open vraag werd er doorgevraagd aan de hand van gesprekstechnieken. Verder vond het interview één op één plaats, waarbij de houding van de onderzoeker open en flexibel was. Hierdoor werden er randvoorwaarden geschapen voor een interview waarin de jongere open durfde te spreken over het emotioneel beladen onderwerp ‘rouw’ (Verhoeven, 2011).

Creatief middel

De jongeren mochten er bij het interview voor kiezen om in gesprek te gaan aan de hand van het maken een tijdslijn. De onderzoeker stelde dezelfde vragen als in een interview waarin niet werd gekozen voor het maken van een tijdslijn. Het verschil is dat de antwoorden geschreven of uitgetekend mochten worden op de tijdslijn. Voor het maken van een tijdslijn werd gebruikt gemaakt van A4-papier, stiften, pennen, kleurpotloden en stickers. Tijdslijnthherapie is geïntroduceerd door James en Woodsmall in hun boek “Time Line Therapy and the Basis of Personality”. Hierin wordt beschreven welke invloed (negatieve) ervaringen uit het verleden op iemands functioneren kunnen hebben en hoe dat veranderd kan worden. Dit wordt inzichtelijk gemaakt aan de hand van het maken van een persoonlijke tijdslijn met de jongeren (James & Woodsmall, 2017).

In dit onderzoek is er voor gekozen om gebruik te maken van een tijdslijn, omdat dit aan kan sluiten bij de doelgroep. Verbale communicatie hoeft niet de taal van de jongeren te zijn waarbij zij zich het fijnst voelen om zich in uit te drukken. Jongeren hebben een ruim vermogen aan communicatiemogelijkheden en creativiteit. Hierdoor kan het aanbieden van een tweede communicatiemiddel in het interview ervoor zorgen dat de jongeren zich beter kunnen uitdrukken en andere dingen onder woorden kunnen brengen.

Wanneer jongeren verbaal niet zo sterk staan, zich fijn voelen bij beeldend in gesprek gaan, of de woorden niet vinden omdat emoties in de weg zitten, is deze methode van meerwaarde (De Visscher, 2011).

Eén jongere had ervoor gekozen om in gesprek te gaan aan de hand van het maken van een tijdlijn (zie bijlage J).

3.4 Operationaliseren

De hoofdvraag van dit onderzoek is:

- ❖ Hoe ervaren jongeren waarvan een gezinslid is overleden hun rouwproces met de rouwondersteuning die de middelbare school het St. Bonifatiuscollege biedt?

De hoofdvraag is opgesplitst in de volgende deelvragen:

- ❖ Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?
- ❖ Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?
- ❖ Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?
- ❖ Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege ?

De concepten die hieruit voortkomen en geoperationaliseerd gaan worden zijn:

- ❖ Leefwereld
- ❖ Rouw
- ❖ Rouwproces
- ❖ Rouw-ondersteuningsbehoeften
- ❖ Preventie

Operationalisatie: Leefwereld

In dit onderzoek wordt de leefwereld als volgt gedefinieerd:

Met ‘leefwereld’ wordt het alledaagse doen en laten bedoeld dat voor het overgrote deel van de jongeren bestaat uit bezigheden thuis, op school en in hun vrije tijd.. . . De leefwereld kan opgevat worden als een aaneenschakeling van gedragingen, gedachten, gevoelens, waarderingen en belangstellingen. Vanuit hun eigen beleving en kijk op de wereld geven jongeren zin en betekenis aan hun bestaan (Hermes, Nabar, & Dieleman, 2012, p. 27).

Uit het concept leefwereld komen de volgende facetten voort:

- gedragingen, gevoelens, waarderingen en belangstellingen van de jongeren
- het doen en laten op school
- vanuit eigen beleving betekenis geven aan het rouwproces

Deze facetten zijn opgenomen in de hieronder genoemde waarnemingsvragen opgesteld bij de andere kernconcepten.

Operationalisatie: Rouw

De eerste deelvraag gaat over de reactie op het verlies en luidt als volgt: ‘‘Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?’’.

In dit onderzoek is de definitie van Kuyper en Keirse (2010, p. 2) van rouw gehanteerd: ‘‘Het geheel van emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties op het verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond.’’

Rouw wordt geoperationaliseerd aan de hand van de volgende facetten:

- verliezen van een gezinslid
- emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties

Uit deze facetten komen de volgende waarnemingsvragen voort:

- Wie ben je verloren?
- Hoe lang geleden is het verlies?
- Waardoor ben je je moeder/vader/broer/zus verloren?
- Wat voor reacties riep het verlies bij jou op?

Operationalisatie: Rouwproces

De tweede deelvraag gaat over hoe er met het verlies omgegaan wordt en is als volgt: ‘‘Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?’’

De definitie van rouwproces is als volgt:

Een rouwproces is een proces van aanpassing. Mensen die het overlijden van een dierbare hebben meegemaakt, staan voor de taak om zichzelf, hun opvattingen, verwachtingen en hun verdere leven aan te passen aan het feit dat de dierbare definitief afwezig is. Maar hoe zij dat doen, is heel persoonlijk. . . . Een rouwproces is dus niet zozeer het doorwerken van een aantal taken, maar een continu veranderingsproces, waarbij tegelijkertijd sprake zou moeten zijn van een verliesgericht- en een herstelgericht proces (Westerink, 2015).

Het rouwproces wordt geoperationaliseerd aan de hand van de volgende facetten:

- verliesgericht proces
- herstelgericht proces
- het leven aanpassen aan het verlies

Uit deze facetten komen de volgende waarnemingsvragen voort:

- Hoe ga je met het verlies om?
- Wat veranderde als gevolg van het verlies? Hoe ga je hier mee om?
- Hoe krijgt het verlies een plaats in jouw leven?

Operationalisatie: Ondersteuningsbehoeften

De derde deelvraag die wordt geoperationaliseerd is: ‘‘Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?’’

Middels persoonlijke communicatie (2018) is de volgende definitie van rouw-ondersteuningsbehoeften gehanteerd:

“Rouw-ondersteuningsbehoeften is de steun die de jongeren behoeven ter bevordering van het doorlopen van hun rouwproces.”

De rouw-ondersteuningsbehoeften worden geoperationaliseerd aan de hand van de volgende facetten:

- moeilijkheden in het rouwproces
- steun die het rouwproces bevordert

Uit deze facetten komen de volgende waarnemingsvragen voort:

- Wat vind jij moeilijk in het omgaan met het verlies?
- Waarin ervaar jij ondersteuning te willen hebben?
- Hoe word jij gesteund in je rouwproces?

Operationalisatie: Preventie

De vierde deelvraag gaat over de ondersteunende rol van het St. Bonifatiuscollege en is als volgt geformuleerd: “Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege?”

De volgende definitie van preventie is gehanteerd :

“Het voorkomen van ernstige problemen bij mensen door middel van georganiseerde, doelgerichte activiteiten”. (Roos & Dinther, 2011).

De ondersteunende rol van het St. Bonifatiuscollege wordt geoperationaliseerd aan de hand van de volgende facetten:

- mentorondersteuning
- ondersteuning door de rouwgroep
- individuele gesprekken met een docent van het LLBT
- belemmerende en beschermende factoren

Uit deze facetten komen de volgende waarnemingsvragen voort:

- Hoe ondersteunt de school jou in je rouwproces?
- Hoe ervaar jij de ondersteuning van mentor/rouwgroep/LLBT?
- Wat vind je fijn en/of niet fijn aan de ondersteuning op school?
- Hoe zou de ideale ondersteuning er voor jou uitzien?

3.5 Procedure

Op 23 januari heeft de onderzoeker deelgenomen aan een bijeenkomst van de rouwgroep om kennis te maken met de jongeren van de rouwgroep en om het onderzoek te introduceren. Door de eerdere kennismaking raakten de onderzoeker en de jongeren bekend met elkaar, wat de informatie uit de participerende observatie en mogelijke interviews kan bevorderen. Daarnaast kon het de bereidheid tot deelname vergroten.

Vervolgens waren er, in samenspraak met de opdrachtgever, uitnodigingen geschreven voor het deelnemen aan de participerende observatie en/of een interview (zie bijlage C & D). Deze werden opgestuurd via de post door de opdrachtgever aan de 22 jongeren van het St. Bonifatiuscollege waarvan een gezinslid is overleden. Wanneer de jongeren wilden deelnemen aan het onderzoek, dienden zij de

uitnodiging ondertekend door henzelf en ouder/verzorger in te leveren in het postvakje van dhr. Roosendaal op school. Vervolgens nam de onderzoeker contact op met de jongeren voor het vinden van een geschikt moment voor het afnemen van het interview. Er is voor gekozen de uitnodiging per post te sturen, omdat dit persoonlijker kan voelen en het geven van schriftelijke toestemming vergemakkelijkt. De participerende observatie vond plaats in een rustige ruimte op school, genaamd 'de crypte'. Hiervoor was de volgende datum en tijd afgesproken; woensdag 6 maart van 9 uur tot half 11. De interviews vonden één op één plaats waarvoor de tijd tussen 4 en 29 maart was gepland. Het afnemen van de interviews vonden ook in de crypte plaats en nam ongeveer een lesuur in beslag, dit is 50 minuten. Voorafgaand aan het interview kregen de jongeren de keuze om vragen te beantwoorden met behulp van het maken van een tijdlijn of niet. De interviews werden opgenomen met behulp van een spraakrecorder. De jongeren die hadden deelgenomen aan het onderzoek werden bedankt en konden aangeven of ze een samenvatting toegestuurd wilden krijgen van de onderzoeksbevindingen.

Wat anders is verlopen dan verwacht was de bereidheid tot deelname aan het interview. Hierdoor heeft de onderzoeker ook oud-leerlingen van het St. Bonifatiuscollege uitgenodigd via de mail (zie bijlage E). Hier is echter geen enkele reactie op gekomen. Verder is er afgeweken van de tijd die was gepland voor het doen van de participerende observatie en het afnemen van interviews. Dit kwam voort uit praktische overwegingen; er is gewacht tot de feedback terug was gekregen op de onderzoeksopzet en gewacht tot de toetsweek van de jongeren voorbij was. Hierdoor is de participerende observatie verschoven naar 27 maart en zijn de interviews afgenomen tussen 25 maart en 12 april. Verder is besloten om een achtergrondschets van de jongeren toe te voegen (zie bijlage F, G, H & I). Bij aanmelding van de jongeren kwam naar voren dat zij uit verschillende gezinssamenstellingen komen, op verschillende leeftijden hun ouders hebben verloren aan verschillende omstandigheden. De onderzoeker kwam tot de conclusie dat het zinvol kan zijn om verder door te vragen naar achtergrondinformatie hierover. Dit zou van invloed kunnen zijn op hoe zij hun rouwproces ervaren.

3.6 Analyseprocedure

Allereerst werden de interviews getranscribeerd aan de hand van de opnames. Daarna vond codering plaats. In het coderingproces vonden drie fases plaats; open coderen (tekstfragmenten krijgen een passende omschrijving), axiaal coderen (gecodeerde begrippen worden vergeleken en gegroepeerd) en selectief coderen (de gegroepeerde begrippen worden met elkaar in verband gebracht). Deze analysemethode wordt ook wel de methode van 'analyse in thema's' genoemd. Voor 'analyse in thema's' is gekozen, omdat deze methode aansluit bij praktijkgericht onderzoek doen door zijn eenvoudige toepasbaarheid en flexibiliteit (Verhoeven, 2011). Daarnaast is voor deze methode gekozen, omdat het aansluit bij de fenomenologische aard van dit onderzoek; de onderzoeker heeft de gemeenschappelijke rouwervaringen bij het fenomeen 'verliezen van een gezinslid' inzichtelijk gemaakt (van der Meide, 2017).

Uit de participerende observatie kwam ook kwalitatieve data voort in de vorm van veldnotities. Het analyseren van de veldnotities vond eveneens plaats door thematische analyse (Baarda, de Goede, &

Teunissen, 2009).

De methode analyse in thema's is een praktische uitwerking van de 'gefundeerde theoriebenadering'. Een uitgangspunt van de gefundeerde theoriebenadering is dat er een wetenschappelijke theorie of model wordt aangeleverd, dat ontstaan is uit het verbinden van de gecodeerde begrippen. De theorie of het model vormt het antwoord op de probleemstelling en is het nadrukkelijke doel van de gefundeerde theoriebenadering (Verhoeven, 2011). Uit de literatuurstudie bleek dat het rouwproces moeilijk te omvatten is in een algemene theorie of model wegens de uniekheid van het proces. Om die reden was er voor gekozen om niet uit te gaan van de gefundeerde theoriebenadering. Daarnaast waren de subjectieve ervaringen van een beperkte groepsgrootte geen houdbare bron voor een wetenschappelijk model (Verhoeven, 2011).

In dit onderzoek zijn data-analyse en dataverzameling met elkaar verworven. Dit kwam voort uit het cyclische verloop van kwalitatief onderzoek; de onderzoeker vormde nieuwe begrippen en legde nieuwe verbanden tussen begrippen in de analyse aan de hand van de dataverzameling (Boeije, 2014).

De getranscribeerde interviews zijn met de open codering opgenomen in de bijlages, zodat verwijzingen in de resultaten teruggevonden kunnen worden (zie bijlage M).

Bij het uitwerken van de participerende observatie is er voor gekozen om de veldnotities zo gedetailleerd mogelijk uit te werken. Hiervoor is gekozen om zo dicht mogelijk bij de leefwereld van de jongeren te komen en dit over te kunnen brengen (zie bijlage L).

Hoofdstuk 4 Resultaten

4.1 Inleiding

De data zijn verzameld aan de hand van semigestructureerde interviews en een participerende observatie. Vier jongeren van het St. Bonifatiuscollege hebben deelgenomen aan de semigestructureerde interviews. Zij worden in de resultaten aangeduid met de fictieve namen ‘Maud’, ‘Joris’, ‘Niels’ en ‘Indra’. Aan de participerende observatie hebben Maud, Indra en een derde participant aangeduid met de fictieve naam ‘Lucas’. In de bijlagen is een achtergrondschets opgenomen van de jongeren die deel hebben genomen aan een interview, dit geeft een beeld van wie de jongeren zijn en hoe de situaties waren tot het overlijden (zie bijlage F, G, H & I). Deze achtergrondgegevens schetsen de leefwereld van de jongeren en kunnen van invloed zijn op hoe het rouwproces ervaren wordt. Er is geen achtergrondschets van Lucas opgenomen, hij deed alleen aan de participerende observatie mee en de onderzoeker verkreeg hierbij niet voldoende informatie over hem.

De structuur van het resultaten hoofdstuk is als volgt. De resultaten zijn per deelvraag beschreven. Per deelvraag is weergegeven welke kernconcepten naar voren zijn gekomen aan de hand van de data-analyse. Deze zijn gelijk gebleven aan de vooraf opgestelde kernconcepten: Leefwereld, rouw, rouwproces, rouw-ondersteuningsbehoefte en preventie. Daarna zijn deze kernconcepten gedetailleerd uitgewerkt door ze op te delen in subthema’s. Naar het kernconcept leefwereld is niet specifiek gevraagd in het interview. Dit concept komt echter wel naar voren in de data, in antwoord op de vragen omtrent de andere concepten. De data wordt vergeleken met de literatuur uit het theoretisch kader. Ook is er in sommige gevallen nieuwe literatuur toegevoegd om data te kunnen verklaren. Tot slot wordt elke deelvraag afgesloten met een deelconclusie, die gezamenlijk leiden tot een antwoord op de hoofdvraag.

4.2 Deelvraag 1: Rouw

Inleiding

De eerste deelvraag gaat over de reactie op het verlies en luidt: “Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?”. Om tot een antwoord op deze deelvraag te komen is de volgende definitie van het concept ‘rouw’ gehanteerd: “Het geheel van emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties op het verlies van een persoon met wie een betekenisvolle relatie bestond.” (Kuyper & Keirse, 2010, p. 2). De volgende definities zijn gebruikt ter verheldering van de verschillende reacties; ‘emotionele reactie’ heeft betrekking op het gevoel, ‘cognitieve reactie’ zijn de gedachten die de jongere heeft, ‘gedragsmatige reactie’ is wat de jongere doet of juist niet doet en ‘lichamelijke reactie’ is een uiting van het lichaam (Nieuwenbroek & Ruigrok, 2010). Uit het kernconcept rouw kwamen de volgende subthema’s voort; ‘wie is overleden’ en ‘hoe werd hierop gereageerd’.

Overleden gezinslid

Maud is een meisje van dertien jaar en ze heeft haar moeder afgelopen zomervakantie (2018) verloren aan leverkanker. Haar moeder was vijf jaar ziek voordat ze overleed (zie bijlage F). Maud had er voor gekozen om in gesprek te gaan aan de hand van het maken van een tijdlijn (zie bijlage J).

Joris is een jongen van 15 jaar en is zijn moeder aan borstkanker verloren toen hij 8 jaar oud was. Zijn moeder is 7 jaar ziek geweest, voordat ze overleed (zie bijlage G).

Niels is een jongen van 18 jaar, zijn vader overleed aan een auto-immuunziekte toen hij 3 jaar oud was. Hij vertelt dat de ziekte al twee of drie jaar eerder geconstateerd was en er in eerste instantie verwacht was dat het toen fataal zou zijn (zie bijlage H). Doordat hij zich niet veel kan herinneren, heeft hij tekeningen meegenomen naar het interview. Hieruit leidt hij reacties op het verlies af (zie bijlage K).

Indra is een meisje van 15 jaar waarvan haar oma is overleden. Haar oma heeft altijd bij haar thuis gewoond waardoor zij onderdeel van het gezin was geworden. Haar oma is in maart 2018 in haar slaap overleden toen ze op vakantie was in Suriname (zie bijlage I).

Reactie op het verlies

Maud geeft allereerst aan dat het overlijden van haar moeder rust gaf en zij zich opgelucht voelde. Maud vertelt dat ze wist dat ze zou gaan overlijden en geeft aan over het volgende opgelucht te zijn: *‘Dat we niet meer hoeven af te wachten tot dat ze ooit zal overlijden. Om ergens in ons achterhoofd te hebben dat het op een dag gaat gebeuren’* (Maud, A24, 26-03-2019). Daartegenover benoemt Indra dat zij gelijk in shock was, hierbij valt op dat haar oma onverwachts is overleden. De interpretatie die hierbij gemaakt kan worden is dat de manier waarop het gezinslid is overleden van invloed kan zijn op de reactie op het verlies.

Indra vertelt dat deze shock ongeveer een week aanhield. In deze week kwam er familie bij haar thuis voor het overlijden van haar oma. Ze vertelt dat ze hierdoor samen met haar broers er elke keer even bij stil stond. Vervolgt door: *‘Na die week besef ik pas van oh ze is er echt niet meer’* (Indra, D23, 09-04-2019). Ze bevestigt dat in de week na het overlijden het verlies beetje bij beetje tot haar doordrong. Maud geeft ook een vergelijkbare reactie aan: *‘De eerste maand voelde ik niet zo heel veel’* (Maud, A25, 26-03-2019). Wat voor haar het volgende betekent: *‘Je weet wel als er iets gebeurt wat verdrietig is, maar het is niet alsof jezelf ook verdrietig voelt’* (Maud, A30, 26-03-2019). Ze geeft aan dat zij zich hierdoor in de war voelde. Daarnaast geeft Maud aan dat ze in deze maand vooral doorging met het leven en niet veel nadacht over het verlies van haar moeder. Om de eerste maand op de tijdlijn te duiden, vraagt zij ook om het volgende smiley stickertje: *‘Is er ook eentje met een kleine lach? Want zeg maar, niet dat ik er vrolijk van werd, maar ik had het niet zo door’* (Maud, A36, 26-03-2019) (zie bijlage J). Eveneens bij Joris drong het verlies niet direct door. In de nacht dat zijn moeder overleed, maakte zijn vader hem wakker om het te vertellen. Zijn reactie hierop was:

Ik zei gewoon letterlijk op het moment zelf, zei ik wat erg. Omdat ik dacht dat ik het erg moest vinden, maar op dat moment had ik het niet echt door natuurlijk, maar ik wist gewoon dat ik zoiets moest zeggen, maar ja sociaal (Joris, B25, 28-03-2019).

Joris geeft aan dat het op dat moment niet erg voelde. Hij vervolgt:

Nee op dat moment zelf, ik weet ook niet of iedereen dat, want heb je niet meteen door. Maar op een gegeven moment zie je momenten dat het zo stil is en dat er eigenlijk niemand meer is, dan begint het. Dat was het zwaarst (Joris, B27, 28-03-2019).

Hieruit wordt opgemaakt dat het verlies bij Joris doordrong toen hij de stilte en leegte in huis ervaarde. Het niet doorgedrongen verlies bij Indra, Maud en Joris kan gekoppeld worden aan de eerste rouwtaak van Worden: het aanvaarden van het verlies. Deze rouwtaak omvat het verlies beseffen en erkennen, de taak om realiteit onder ogen te gaan zien (zie theoretisch kader 2.2.1).

Daarentegen vertelt Niels dat hij weet uit de verhalen van zijn moeder dat het overlijden van zijn vader meteen tot hem doordrong. Niels vertelt dat zijn vader in de avond is overleden en dat zijn moeder in de ochtend zei dat hij hem gedag of goedemorgen kon gaan zeggen. Niels vertelt hierop zijn reactie: *“Toen schijn ik dus gelijk diezelfde ochtend hebben gezegd, ja maar dat is mijn papa niet meer”* (Niels, C34, 03-04-2019). Hieruit maakt Niels het volgende op: *“Hij was gewoon weg en dat was ook heel duidelijk, dus voor mij eigenlijk van klaar nu, afgelopen”* (Niels, C35, 03-04-2019). Wat hierop kan aansluiten zijn de woorden van Niels die bij de tekening van maart 2004 na het overlijden zijn geschreven: *“Voor mijn mam, niet voor iemand anders!”* (zie bijlage K). Interpretatie hiervan is dat hij met iemand anders naar zijn overleden vader verwijst en opmerkt dat hij de tekening niet krijgt, omdat hij weg is. Niels denkt door het overlijden beseft te hebben, dat het hem ook wel rust heeft gegeven: *“Dat je niet zit van straks duikt hij ergens op”* (Niels, C36, 03-04-2019). Deze reactie sluit niet aan bij de literatuur. Daarin komt naar voren dat drie jarigen enigszins het verschil begrijpen tussen leven en dood, maar niet beseffen dat iemand niet meer terugkomt (de Groot & de Keijser, 2008). Wat hierop aan kan sluiten is dat Niels later wel een tekening heeft gemaakt waarin zijn vader ‘hoera’ zegt. Interpretatie hiervan is dat Niels met de dood en het leven bezig was, maar hier zijn vader levend voor ogen had (zie bijlage K).

Joris vertelt dat hij niet meteen hilde maar dat hij op een gegeven moment elke avond moest huilen. Dit is ook terug te zien bij Maud en Indra. Indra vertelt dat zij na de week dat het overlijden doordrong veel heeft gehuild, met als gevolg dat haar lichaam er apart van voelde: *“Zo veel gehuild. Dat ik de volgende dag zelfs ook mijn lichaam voelde gewoon zo heel apart, het leek wel of ik spierpijn had maar over heel mijn lichaam”* (Indra, D25, 09-04-2019). Ze denkt ook dat de spierpijn mede door de shock kwam. Het ervaren verdriet van Joris, Maud en Indra kan herleid worden naar de tweede rouwtaak; het verwerken van de pijn. Dit omvat het ervaren van het verlies en het voelen van de pijn (zie theoretisch kader 2.2.1).

Maud vraagt of ze bij de tweede maand na het overlijden meerdere stickers op de tijdlijn mag opplakken en zegt vervolgens: *“Want ik denk dat het een grote boel van emoties is”* (Maud, A37, 26-03-2019). Gevoelens die zij bij de opgeplakte stickers opnoemt zijn als volgt: heel verdrietig, een beetje in paniek, geïrriteerd zijn, verwarring en ook vrolijk (zie bijlage J). Ook geeft Maud aan dat ze moeite kreeg met ademen en niet meer wist hoe ze dit moest doen. Zelf zegt ze dat ze niet weet of dit te maken heeft met het overlijden van haar moeder. De interpretatie van de onderzoeker is dat het mogelijk een lichamelijke reactie is ten gevolge van haar paniek. Maud legt uit dat het gevoel van verwarring zich uitte in vragen waarmee ze in haar hoofd zat: *“Van wat is er nou gebeurd en hoe moet ik hierop reageren, wat zouden de meeste mensen hierop reageren. Wat zouden ze dan denken van de manier dat ik er op reageer. Ja dat soort vragen”* (Maud, A49, 26-03-2019). Net zoals Maud vroegen ook Joris en Indra zich af hoe zij moeten reageren op het overlijden. Joris vertelt dat hij een vergelijkbare reactie had op de begrafenis van zijn moeder als bij haar overlijden: *“Op de begrafenis waren mijn nichtjes aan het huilen. En toen ging ik nep huilen, omdat ik dacht dat ik moest huilen. Net zoals dat wat erg”* (Joris, B42, 28-03-2019). Uit de

uitspraken van Maud en Joris kan afgeleid worden dat de reactie op het verlies beïnvloed kan worden door de sociale omgeving.

Niels geeft aan dat hij zijn manier van reageren op het verlies uit de verhalen van zijn moeder weet. Wat hierbij opvallend is, is dat er overeenkomst is in hoe zijn moeder op het verlies reageerde: *‘Want die (zijn moeder) zat ook gewoon ja het is gewoon zo’* (Niels, C41, 03-04-2019). Daarnaast geeft hij aan: *‘Het is gewoon zo. Dat dat voor mijzelf ook. Ja dit is allemaal uit wat mijn moeder mij verteld heeft’* (Niels, C33, 03-04-2019). Hierbij kan ook de interpretatie worden gemaakt dat rouwen een sociale component kent. Uit de literatuur kan de reactie van Maud, Joris en Niels als volgt verklaard worden. Rouwtherapeuten Weijers en Penning menen dat leren omgaan met verlies van jongen af aan geleerd moet worden (2001). Aanvullend hierop stelt rouwdeskundige Maes dat de ervaring en uitdrukking van rouw mede wordt gestuurd en gekleurd door de context waarin er geleefd wordt (2014). Echter Indra geeft aan dat zij op haar reactie terugkijkt als haar manier van reageren en denkt dat iedereen verschillend op verlies reageert.

Maud plakt bij de tweede maand naast verdrietige stickertjes, ook glimlachende stickertjes (zie bijlage J). Deze stickertjes laten zien dat ze doorging met leven, het gezellig had met vriendinnen en er soms ook niet aan dacht. Maud en Joris geven beide aan dat ze doorgingen met naar school gaan en dit fijn vonden, omdat ze hier afleiding vonden. Zo geeft Joris aan dezelfde dag naar school geweest te zijn: *‘Ik ging meteen weer naar school, omdat ik het fijn vond’* (Joris, B32 28-03-2019). Het vinden van afleiding en het vermijden van het verlies kan ook een onbewuste copingstrategie van Maud en Joris geweest zijn, deze copingstrategieën zijn opgenomen in het duale procesmodel van Stroebe en Schut (zie theoretisch kader 2.2.1). Het zou ook kunnen dat het een reactie was die voorkwam uit het nog niet beseffen van het verlies.

Indra denkt niet dat ze zich anders is gaan gedragen in reactie op het verlies. Wel geeft ze aan dat ze steun zocht bij en steun gaf aan haar familie. Daarnaast geeft ze aan dat ze aan andere mensen niet liet zien dat ze verdrietig was. Haar reden hiervoor is: *‘Ik probeerde wel gewoon natuurlijk iets leuks van te maken als ik iets ging doen’* (Indra, D30, 09-04-2019). Daarentegen geeft Maud expliciet aan dat ze meer bang was geworden voor dingen, wat van invloed was op haar gedrag. Voorbeelden die zij hierbij geeft zijn:

Ik durfde niet meer in een vliegtuig te stappen want we konden neerstorten. En ik durfde niet meer in een boot te stappen want we konden zinken. En ik durfde niet meer in een meer te zwemmen want we konden een ziekte krijgen door beesten die er in zaten. Dus ik durfde, ik was opeens bang voor dingen waaraan ik vroeger niet eens dacht (Maud, A27, 26-03-2019).

Ze verklaart dit als volgt: *‘Waarschijnlijk was ik gewoon bang om zelf ook dood te gaan’* (Maud, A29, 26-03-2019). De literatuur sluit aan bij deze verklaring, de dood van dichtbij meemaken kan angstaanjagend werken voor jongeren. Hierdoor komt de realisatie dat het hen ook kan overkomen (fiddelaers-Jaspers, 1996).

Uit bovenstaande data blijkt dat de jongeren emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties kunnen hebben op het verlies van hun gezinslid, zoals de definitie van rouw stelt (zie begripsafbakening) Hierbij komt naar voren dat deze reacties met elkaar verweven en op elkaar van invloed zijn. Zo geeft Maud aan dat ze meer bang was geworden voor situaties (emotie), wat van invloed

was op haar doen en laten (gedrag). Indra blijkt door haar verdriet (emotie) zo veel gehuild te hebben dat ze in heel haar lichaam spierpijn voelde (lichamelijk).

Deelconclusie

De eerste deelvraag “Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?” kan met de verworven data worden beantwoord.

Uit de data is gebleken dat de jongeren emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties kunnen hebben op het verlies van hun gezinslid, zoals de definitie van rouw stelt (Kuyper & Keirse, 2010, p. 2). Hierbij komt naar voren dat deze reacties met elkaar verweven en op elkaar van invloed zijn. Zo geeft de helft van de jongeren aan dat hun emotionele reactie van invloed is op hun gedragsmatige reactie of lichamelijke reactie. Verdiepend aan de gebruikte definitie van rouw is dat grotendeels van de jongeren ook een reactie gegeven hebben die voort lijkt te komen uit een sociaal proces. Dit kan onderbouwd worden met literatuur van rouwtherapeuten Weijers en Penning, zij menen dat leren omgaan met verlies van jongs af aan geleerd moet worden (2001). Aanvullend hierop stelt rouwdeskundige Maes dat de ervaring en uitdrukking van rouw mee wordt gestuurd en gekleurd door de context waarin er geleefd wordt (2014).

Verder is naar voren gekomen dat drie jongeren aangeven dat in eerste instantie het verlies niet meteen tot hen doordrong. Deze reactie kan gekoppeld worden aan de eerste rouwtaak van Worden: het aanvaarden van het verlies. De rouwtaak omvat het verlies beseffen en erkennen; de realiteit onder ogen gaan zien (Worden, 1992). Toen het verlies was doorgedrongen bij de drie jongeren gaven zij aan dat zij verdrietig waren en veel hebben moeten huilen. Dit kan herleid worden naar de tweede rouwtaak; het verwerken van de pijn. Bij deze rouwtaak gaat het om het ervaren van het verlies en het voelen van de pijn (Worden, 1992).

Ook zijn er verschillende reacties op het verlies naar voren gekomen. Bij één jongere gaf het overlijden van haar gezinslid allereerst een gevoel van opluchting en rust, omdat zij niet meer af hoefde te wachten tot het gebeurde en haar gezinslid in rust was overleden. Daartegenover benoemt een andere jongere dat zij in een shock was, hierbij valt op dat haar gezinslid onverwachts is overleden. Daaruit voortkomend is de interpretatie gemaakt dat de manier waarop het gezinslid te overlijden is gekomen van invloed kan zijn op de reactie op het overlijden. Daarnaast heeft de helft van de jongeren aangegeven dat zij als reactie op het verlies doorgingen met het leven en dit fijn vonden, omdat zij hierdoor afleiding vonden. Dit is opvallend omdat het vinden van afleiding en het vermijden van het verlies ook een onbewuste copingstrategie van de jongeren geweest kan zijn, deze coping strategieën zijn opgenomen in het duale procesmodel van Stroebe en Schut (Stroebe, 2009). Wellicht is deze reactie een onbewust copingstrategie geweest. Het zou ook kunnen dat het een reactie was die voorkwam uit het nog niet beseffen van het verlies. Tot slot bleek een jongere als reactie op het verlies zich bewust te worden dat zij zelf ook dood zou kunnen gaan.

Al met al, is naar voren gekomen dat jongeren rouwen met emotionele, cognitieve, gedragsmatige, lichamelijke reacties op het verlies. Waarbij de reacties van invloed op elkaar zijn. Daarnaast kunnen de reacties tot stand komen uit een sociaal proces.

4.3 Deelvraag 2: Rouwproces

Eerst is inzicht gekregen in de reactie op het verlies, vervolgens is gekeken hoe de jongeren hiermee om zijn gegaan. Hierdoor kan deelvraag twee beantwoord worden. Deelvraag twee is: “Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?”. Uit deze deelvraag komt het concept ‘rouwproces’ voort, gedefinieerd als:

Een rouwproces is een proces van aanpassing. Mensen die het overlijden van een dierbare hebben meegemaakt, staan voor de taak om zichzelf, hun opvattingen, verwachtingen en hun verdere leven aan te passen aan het feit dat de dierbare definitief afwezig is. Maar hoe zij dat doen, is heel persoonlijk. . . . Een rouwproces is dus niet zozeer het doorwerken van een aantal taken, maar een continu veranderingsproces, waarbij tegelijkertijd sprake zou moeten zijn van een verliesgericht- en een herstelgericht proces (Westerink, 2015).

Uit het concept rouwproces kwamen de volgende subthema's voort; ‘omgaan met het verlies’ door ‘doorgaan’ en ‘stilstaan’, ‘gevolgen van het verlies’ en ‘omgaan met de gevolgen van het verlies’.

Omgaan met het verlies

Het is opvallend dat bij alle vier de jongeren naar voren komt dat zij omgaan met verlies door hierbij stil te staan, maar ook door verder te gaan met hun leven. Op de vraag hoe Joris met het verlies heeft leren leven geeft hij het volgende aan: “*Door gewoon door te gaan. Door te, ja door gewoon niet in mijzelf te keren ofzo, door erover te praten*” (Joris, B74, 28-03-2019). Ook komt het stilstaan en doorgaan naar voren in de rijm van Indra, die zij schreef in de bijeenkomst van de participerende observatie:

*Ik herinner me nog jouw lach,
de laatste keer dat ik jou zag.
Het is zo een lange tijd geleden,
toch moeten we verder met leven
Ook al mis ik je nog elke dag.*

Uit het gedicht kan geïnterpreteerd worden dat Indra aan het leren leven is zonder de lijfelijke aanwezigheid van haar gezinslid. Dit kan gekoppeld worden aan de derde rouwtaak van Worden; het aanpassen aan een leven waarin de overledene ontbreekt (zie theoretisch kader 2.2.1).

Maud legt uit dat het verlies als volgt een plaats in haar leven heeft gekregen:

Dat ging best wel vanzelf. Volgens mij heb ik er niet echt iets voor gedaan het gebeurde gewoon. Want zoals ik al zei ik was best wel gewoon nog doorgegaan met het leven en dat doe ik nu nog steeds. En ik merk gewoon dat ik steeds minder vaak verdrietig ben en ik denk nog wel aan haar en ik weet nog wel dat het is gebeurd, maar ik ben er niet meer de heel tijd mee bezig. Dus daarom ging het vanzelf weer een beetje weg ofzo (Maud, A76, 26-03-2019).

Niels geeft ook een soort gelijk proces aan. Wat hierbij opmerkelijk is, is dat hij als enige aangeeft dat hij zijn rouwproces heeft afgerond: *‘Ik had het gewoon al afgerond voor mijzelf denk ik, gewoon voor mijzelf al klaar’* (Niels, C82 03-04-2019). Daarbij geeft hij aan: *‘Het is ook niet erg als het dan weer naar boven komt op een bepaald punt’* (Niels, C82, 03-04-2019). Vervolgt door: *‘Lekker doorgaan met je leven’* (Niels, C82, 03-04-2019). Dat het rouwproces een eindstadium kent, komt overeen met de visie van Worden op rouw (zie theoretisch kader 2.2.1)

Uit bovenstaande data blijkt dat bij alle vier de jongeren naar voren komt dat zij zich tussen een verliesgericht proces (het stilstaan bij het verlies) en restauratiegericht proces (het doorgaan) bewegen terwijl zij door blijven gaan met het dagelijkse leven. Dit komt overeen met het Duale procesmodel van Stroebe en Schut (zie theoretisch kader 2.2.1).

Omgaan met het verlies – doorgaan

Waar de jongeren aangeven mee door te zijn gegaan, is met het leven in zijn algemeenheid, het naar school gaan en activiteiten ondernemen die zij voorheen ook deden. Soms gaan zij hiermee verder omdat ze niet aan het overlijden denken en het leven doorgaat, maar soms ook om afleiding te vinden. Het niet uitsluitend aan het overlijden denken en doorgaan met het dagelijkse leven valt onder ‘het dagelijkse leven’ van het duale procesmodel. ‘Afleiding van het verlies’ valt als copingstrategie onder het restauratiegerichte proces (zie theoretisch kader 2.2.1). Hieruit wordt opgemaakt dat er een dunne scheidslijn is tussen het restauratie gerichte proces en het dagelijkse leven. Enerzijds wordt het verdergaan als copingstrategie ingezet, anderzijds kan het ook voortkomen uit het dagelijkse leven dat verder gaat. Zo vertelt Joris dat hij in de periode na het overlijden afleiding op school zocht. Maar hij vertelt ook dat hij op school niet de gehele tijd met het verlies bezig was: *‘Ik ben best blij op dit moment dat ik gewoon weer lekker ben met mijn vrienden, zo dacht ik’* (Joris, B54, 28-03-2019).

In tegenstelling tot Joris, vonden Maud, Niels en Indra het in eerste instantie moeilijk om door te gaan. Zo geeft Maud aan dat zij wel doorging met school, maar dat zij zich af was gaan vragen wat voor zin het nog had om activiteiten te ondernemen: *‘Toen was ik heel negatief ingesteld. Toen was ik zo van ah de lucht schilderen wat heeft het ook voor zin want het is niet of ik er ooit beroemd mee ga worden ofzo.’* (Maud, A88, 26-03-2019). Zij moest eerst haar zin in het leven terugvinden. Hierbij geeft Maud aan dat ze de activiteiten weer gingen ondernemen toen zij er zin in had en niet voor de afleiding: *‘En niet om afleiding te zoeken maar gewoon omdat ik zin had om dingen te doen’* (Maud, A83, 26-03-2019). Ook hier lijkt een dunne scheidslijn tussen het restauratiegerichte proces en het dagelijkse leven naar voren te komen. Ze geeft aan dat ze weer zin heeft om de activiteiten uit haar dagelijkse leven te ondernemen. Echter zou dit ook onder de copingstrategie ‘deelnemen aan de veranderde omgeving’ kunnen vallen wat valt onder het restauratiegerichte proces (zie theoretisch kader 2.2.1).

Indra geeft aan dat zij een dubbel gevoel bij school had gekregen: *‘School was toen eigenlijk gewoon, aan de ene kant wilde ik het zien als een afleiding, maar aan de ene kant wilde ik het ook gewoon niet, omdat het nog zo nieuw was. En ik wilde gewoon eigenlijk daar mee bezig zijn’* (Indra, D81 09-04-2019). Hieruit kan opgemaakt worden dat Indra haar gedachten nog niet op school kon richten, omdat zij met het verlies bezig wilde zijn. Niels heeft mogelijk een vergelijkbare reactie als Indra laten zien: *‘Alsof ik*

ergens anders mee bezig was, geen ruimte ofzo voor misschien creatief nadenken.'' (Niels, C19, 03-04-2019). Dit concludeert hij uit zijn tekeningen van vroeger. Hij laat hierbij een tekening zien die hij voor het overlijden had gemaakt in januari 2004 en na het overlijden in maart 2004 (zie bijlage K). Hij merkt hierbij op dat hij creatief achteruit was gegaan: *''Creatief was het gewoon weer helemaal terug, alleen maar punten en strepen en dat was het.*'' (Niels, C18, 03-04-2019). Vervolgt door: *''Want het was echt van ja kabelbaantjes, bergen enzo.*'' (Niels, C20, 03-04-2019). Dat het creatieve vermogen van Niels is achteruitgegaan kan herleid worden naar de literatuur uit het theoretisch kader. In het vaktijdschrift 'Kind en adolescent' wordt verondersteld dat de ontwikkeling die de jongere doorloopt, haaks kan staan op het rouwproces. Dit zou ertoe kunnen leiden dat de jongere niet in staat is om zijn ontwikkelingsproces en/of rouwproces te doorlopen (zie theoretisch kader 2.2.1).

Omgaan met het verlies - stilstaan

Alle vier de jongeren staan erbij stil door over het verlies te praten. Maud praat er over met haar vader en heeft een vriendin waarbij ze terecht kan met haar gevoelens. Ze vertelt het volgende over de inhoud van de gesprekken met haar vriendin:

Met mijn vriendin ging meer over dat ik niet wist of dat het goed was hoe ik mij voelde. Ja gewoon over hoe ik mij echt voelden, wat ik moest doen, van ja ik snap niet waarom ik mij zo voelde. Dan was het zo van ja je zit in de rouw, het komt wel goed (Maud, A61, 26-03-2019).

Uit bovenstaande citaat komt mede naar voren dat Maud in eerste instantie niet goed wist hoe zij met het overlijden van haar moeder om moest gaan.

Ook geeft Indra aan dat zij niet goed wist hoe ze met het verlies om moest gaan: *''Op het begin vond ik het heel moeilijk want ik wist niet, wat ik, ja ik wist gewoon niet hoe ik het moest verwerken''* (Indra, D34, 09-04-2019). Indra geeft aan dat het integreren van het verlies haar steeds meer lukt door onder andere met haar familie en vrienden te praten. Overigens geeft Joris aan er met zijn familie en vrienden over gepraat te hebben en dat dit hem hielp, maar dat hij dit tegenwoordig niet meer doet: *''Ik praat er eigenlijk niet meer met mensen over, alleen soms zeg ik van mijn moeder is overleden tegen mensen die ik net ken''* (Joris, B77, 28-03-2019). Ook geeft Joris aan dat hij niet meer om het verlies huilt, doordat het lang geleden is. Mogelijk is dit ook de reden dat hij er niet meer over praat.

Niels geeft aan alleen binnen het gezin gesproken te hebben over het verlies. Hij denkt dat praten hem het meest geholpen heeft en het hem het volgende gaf:

Een stuk rust, ik denk ook weer een stuk stabiliteit, omdat je gewoon weet hoe het zit. Dat is gewoon feit, klaar. En ook uitwisselen van een mening over iets misschien of uitwisselen van een gevoel. En daarover kunnen praten, dat maakt gewoon het verwerken van iets voor mij makkelijker (Niels, C57, 03-04-2019).

De twee jongens geven aan dat zij voornamelijk met het verlies zijn omgegaan door erover te praten. Dit kan herleid worden naar de copingstrategieën 'confrontatie met het verlies' en 'betekenissen en gevoelens', wat onder het verliesgerichte proces valt. Dit is opvallend want uit de literatuur blijkt namelijk

dat vrouwen meer verliesgericht zijn en mannen eerder restauratiegericht (zie theoretisch kader 2.2.1).

Daarnaast staan Maud en Indra allebei stil bij het verlies door liedjes te schrijven. Zo schreef Maud op haar tijddlijn de volgende songtekst over zich minder leeg voelen: *‘Suck the poison out of my body, make feel less empty.’* en *‘Since you died, I feel empty.’* (zie bijlage J). Indra vertelt dat ze een nummer voor en over haar oma heeft geschreven, ze beschrijft het verloop van het nummer als volgt: *‘Maar ik denk in het begin vooral verdriet. Maar later ging ik er gewoon iets anders over nadenken. En dan is dat een soort van gecombineerd met elkaar’* (Indra, D55, 09-04-2019). Later kon ze ook terugkijken naar de tijd met haar oma als een mooie herinnering die zij bij zich draagt. Ze geeft aan dat deze positieve manier van terugkijken haar helpt in haar rouwproces. Nadat het haar gelukt was om het nummer in een jaar af te schrijven, wilde ze het aan haar moeder laten horen: *‘Ik wil het aan mijn moeder laten horen, maar ik kon het niet afmaken want ik begon te huilen, omdat het nog steeds gewoon heel moeilijk is* (Indra, D48, 09-04-2019). Indra bevestigt dat het lied een weerspiegeling is van het verloop van haar rouwproces. Maud en Indra geven beide aan dat het schrijven van liedjes ervoor zorgt dat zij beter begrijpen hoe zij zich voelen. Ook lijkt het dat Niels op een creatieve manier bij het verlies stil heeft gestaan. Zo noemt Niels ongeveer een half jaar later in zijn tekeningen voor het eerst weer zijn vader, waar bijgeschreven staat: *‘Voor papa waar hij in het riviertje is.’* (zie bijlage K). Op de vraag of dit hetzelfde riviertje is van zijn herinnering aan de crematie, geeft Niels aan dat hij dit niet weet. Uit de tekst bij de tekening lijkt het of Niels zijn herinnering aan de crematie heeft getekend (zie bijlage K).

Verder geven Maud, Joris en Indra aan dat ze er mee zijn omgegaan door te huilen. Zo zegt Joris het volgende:

Toen nadat het gebeurd was, ging ik dan huilen in bed en dan zo hard huilen dat mijn vader naar boven kwam en dan gingen we soms foto's bekijken van vroeger ofzo en dan ging ik nog harder huilen en dan. Ik weet niet, het voelde eigenlijk wel fijn (Joris, C64, 28-03-2019).

Joris vertelt hierbij dat hij er tegenwoordig niet meer om huilt, doordat het verlies lang geleden is en een herinnering is geworden. Ook geven Maud en Indra aan gehuild te hebben om het verlies.

Wat opvallend is dat Maus en Indra de periode dat hun gezinslid is overleden anders ervaren. Indra geeft aan dat het verlies kortgeleden voor haar aanvoelt en Maud geeft aan dat het lang geleden aanvoelt, terwijl het verlies van Maud korter geleden is. Zo zegt Indra: *‘En sommige momenten dan is het gewoon al bijna een jaar later, maar dan voel je nog steeds dat het wat met je doet dat je er echt mee zit’* (Indra, D46, 09-04-2019). Maud geeft aan: *‘Het voelt eigenlijk al best wel lang geleden maar waarschijnlijk omdat er zoveel is gebeurd’* (Maud, A104, 26-03-2019). Deze conclusie trekt Maud aan het einde van het interview, nadat zij opmerkt dat er veel op de tijddlijn staat geschreven (zie bijlage L). Hieruit maakt de onderzoeker op dat het maken van een tijddlijn haar inzicht heeft gegeven in het verloop van haar rouwproces.

Tot slot geeft Joris aan dat hij er tegenwoordig niet veel meer bij stilstaat, omdat het overlijden lang geleden voor hem is: *‘Het is gewoon nog maar een herinnering’* (Joris, B37, 28-03-2019). Hij beaamt dat zijn situatie nu voor hem normaal is geworden. Niels geeft aan doordat zijn verlies lang geleden is, hij

het als volgt ziet: *‘‘Het is gewoon zo, een feit’’* (Niels, C63, 03-04-2019). Hierbij geeft hij aan dat hem niet veel meer doet.

Gevolgen van het verlies en omgaan met de gevolgen van het verlies

Maud en Indra geven aan dat ze het moeilijk vonden om hun vader verdrietig te zien en Joris geeft aan dat hij andermans verdriet moeilijk vond om te zien. Op de vraag hoe zij hier mee omgingen geeft Maud aan dat zij dit voor zichzelf hield. Joris geeft aan dat hij niet wist hoe hij daarop moest reageren. Indra gaat hiermee om door steun te geven aan en steun te zoeken in haar gezin: *‘‘Omdat we ook wel hetzelfde voelen, denk ik ook dat we elkaar goed hebben kunnen steunen en nu nog steeds.’’* (Indra, D33, 09-04-2019).

Daarnaast geven Maud, Joris en Indra aan dat de sfeer thuis veranderde ten gevolge van het verlies. Joris ervaart tot aan de dag van vandaag dat het thuis stil is geworden: *‘‘Thuis was eigenlijk best wel een moeilijker situatie voor mij want mijn vader was echt, het was heel stil thuis en toen mijn moeder nog niet overleden was kwam er heel veel bezoek maar daarna niet meer’’* (Joris, B55, 28-03-2019). Indra merkte de eerste paar weken dat de sfeer in huis veranderd was: *‘‘Elke keer als ik dan thuiskwam was het gewoon zo, ja de sfeer was gewoon zo zielig ofzo, het was gewoon heel rouw en stilte, terwijl we dat nooit hebben in het gezin’’* (Indra, D108, 09-04-2019). Maud benoemt dat haar moeder de enige in huis was die goed was in opruimen. Ze vertelt dat er nu iedere ochtend paniek is en snel wordt opgeruimd voordat de werkster komt. Ook komt haar tante nu soms een weekend om op haar te passen. Maud omschrijft het oppassen als volgt: *‘‘Ik heb niet een heel hechte band met haar persé. Dus het is meer gewoon dat iemand soort van op mij let, maar verder het is niet heel gezellig zijn’’* (Maud, A75, 26-03-2019).

Het omgaan met de gevolgen van het verlies komt ook naar voren in het restauratiegericht proces van Stroebe en Schut. De veranderde thuissituatie kan gekoppeld worden aan de copingstrategie ‘deelnemen aan de veranderde wereld’. De gevolgen vragen om aanpassingen die gemaakt (moeten) worden om verder te gaan (ziet theoretisch kader 2.2.1).

Joris geeft aan dat hij vaak alleen thuis was, doordat zijn vader moest werken: *‘‘Ik vond het wel vervelend dat ik alleen thuis was. Dus dan denk ik dat ik mij dan wel alleen voelde’’* (Joris, B60, 28-03-2019).

Terwijl Joris dit vertelt krijgt hij een rilling in zijn stem, waaruit de onderzoeker opmaakt dat dit hem emotioneel nog zwaar valt. Joris vervolgt dat zijn vader een half jaar geleden een burn-out heeft gekregen. Joris geeft aan dat hij twee jaar daarvoor merkte dat zijn vader niet veel energie had en hij er als volgt mee dealde: *‘‘Dan gingen wij, ja ons zelf redden ofzo’’* (Joris, B67, 28-03-2019). Vervolgt door: *‘‘En dat ik dan vaak alleen zat, en ja zo iets. En dat ik heel zelfstandig moest worden, vroeger ook al’’* (Joris, B67, 28-03-2019). Hij vertelt wel dat zijn vader een vriendin heeft gekregen en dat hij dit fijn vindt, omdat hij nu minder vaak alleen is en zijn vader er blij van wordt.

Joris geeft aan dat hij het langdurig moeilijk heeft met zijn thuissituatie ten gevolge van het overlijden van zijn moeder. Dit zou overeenkomen kunnen komen met een signaal van problematische rouw.

Rouwdeskundige Keirse stelt wel dat het moeilijk te definiëren is wanneer het rouwen problematisch van aard wordt. Keirse zegt ook dat het bij problematische rouw gaat om rouwenden die vastlopen in het rouwproces waardoor zij permanent in een patroon blijven hangen dat negatief voor hen is (zie probleemanalyse 1.3.4). Echter komt niet overeen dat Joris zelf in het rouwproces blijft hangen. Wel blijft

hij zich in een veranderde omgeving bevinden ten gevolge van het overlijden, waar hij het moeilijk mee heeft.

Bovendien geeft Joris aan dat hij een tweede taak heeft gekregen, doordat hij op zijn broertje is gaan passen. Ook geeft Maud aan dat zij extra taken heeft gekregen. Zo vertelt zij dat zij nu het verjaardagsontbijt en cadeaus voor haar vaders verjaardag moet regelen. Beide geven aan dat zij dit lastig vinden. Hieruit kan opgemaakt worden dat Joris een oppasrol heeft gekregen en Maud de organiserende rol van haar moeder overneemt. Het om moeten gaan met nieuwe rollen komt overeen met het restauratie gerichte proces in het duale procesmodel van Stroebe en Schut (zie theoretisch kader 2.2.1). Verder merkt Maud op dat zij nieuwe inzichten heeft gekregen; ze gaat er niet meer vanuit dat een gezin standaard uit een vader en moeder bestaat en dat het thuis goed gaat. Ook geeft Indra aan dat zij nieuwe inzichten heeft gekregen: *‘Ik vind wel van mijzelf dat ik wel nu meer bewust ben van dat er elk moment wel iets kan gebeuren. En dat ik wel, meer mijn liefde probeer te tonen aan de mensen waar ik van houd’* (Indra, D41, 09-04-2019).

Ten opzichte van Maud, Joris en Indra, ervaart Niels dat er voor hem vrijwel niets veranderd is ten gevolge van het verlies: *‘We zijn altijd met zijn drieën gewoon thuis geweest.’* (Niels, C45, 03-04-2019). Dit zou te herleiden kunnen zijn naar de driejarige leeftijd waarop Niels zijn vader is verloren. Hij geeft aan dat hij hierdoor weinig herinneringen aan zijn vader heeft.

Tot slot komen er twee opvallende verschijnselen naar voren in de data aansluitend bij het concept rouwproces. Allereerst dat Joris, Niels en Indra zich alle drie vaker vergelijken met hun broertje(s) en hoe zij zijn omgegaan met het verlies en de gevolgen hiervan, zonder dat hiernaar werd gevraagd. Maud heeft geen broertje of zusje dus zij kan zich daarmee niet vergelijken. Het vergelijken komt als volgt naar voren: *‘Mijn broertje die ging zich beetje afsluiten, maar ik ging juist echt heel veel over praten’* (Joris, B40, 28-03-2019). Niels zegt: *‘Mijn broertje is een geslotener persoon over het algemeen. Maar die, ja, ja die heeft op de manier waarop ik het door heb gelopen niet gehad, omdat hij toen gewoon nog niet geboren was’* (Niels, C42 03-04-2019). Indra vertelt: *‘Voor mij was het ook gewoon heel moeilijk eigenlijk, mijn broers waren ook, want we hadden mijn vader nooit zo gezien’* (Indra, D31, 09-04-2019). Mogelijk is dit een onbewust copingstrategie; door te vergelijken kunnen zij inzicht krijgen in hoe anderen rouwen en hoe zij zelf rouwen. Ook kan hieruit herleid worden dat de sociale omgeving van invloed is op het rouwproces, zoals Maes stelt (2014).

Ten tweede viel op dat er door alle vier de jongeren gesproken wordt over ‘rouw verwerken’, waarover Worden ook spreekt (zie theoretisch kader 2.2.1). Echter er wordt in de nieuwere visies op rouw gesproken van een rouwproces; wat een proces van aanpassing is (zie begripsafbakening). Hierbij kan de vraag gesteld worden of de jongeren zijn gaan spreken over hun rouwverwerking, omdat ze dit uit de systeemwereld kennen of omdat zij dit op deze manier ervaren (zie theoretisch kader 2.2.4)

Deelconclusie 2

De tweede deelvraag “Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?” kan met de verworven data worden beantwoord.

Uit de data is naar voren gekomen dat de jongeren het verlies integreren door te bewegen tussen een verliesgericht proces en restauratiegericht proces, terwijl zij door blijven gaan met het dagelijkse leven. Dit komt overeen met het Duale procesmodel van Stroebe en Schut. De jongeren duiden dit aan door bij het verlies stil te staan, maar ook door verder te gaan. Daarbij is naar voren gekomen dat er een dunne scheidslijn kan zijn tussen het restauratiegerichte proces en het dagelijkse leven (Stroebe, 2009).

Waar de jongeren aangeven mee door te zijn gegaan is met het leven in zijn algemeen, het naar school gaan en activiteiten ondernemen die zij voorheen ook deden. Soms gaan zij hiermee verder doordat ze niet aan het overlijden denken en het leven doorgaat, maar soms ook om afleiding te vinden.

Alle jongeren staan stil bij het verlies door erover te praten. Merendeels van de jongeren zijn omgegaan met het verlies door het verlies en hun gevoel daarbij op creatieve wijze te uiten. Ook heeft merendeel stilgestaan bij het verlies door zich emotioneel te uiten door te huilen. Wat opvallend is dat uit de data naar voren is gekomen dat het grootste deel van de jongeren hun rouwproces met die van hun broertjes vergelijken. Dit kan herleid worden naar de sociale omgeving die van invloed is op het rouwproces, zoals Maes stelt (2014).

De meeste jongeren hebben gevolgen van het verlies ervaren. Deze gevolgen vragen om aanpassingen die gemaakt (moeten) worden om verder te gaan, zoals het aanpassen van gedachtes en gedragingen. Hierbij geeft de meerderheid aan dat zij het moeilijk vinden om sommige van deze aanpassingen te maken. Het omgaan met de gevolgen van het verlies komt als copingstrategie naar voren in het restauratiegerichte proces van Stroebe en Schut (Stroebe, 2009). Een enkeling heeft geen gevolgen van het verlies ervaren. Hierbij is de interpretatie gemaakt dat de jonge leeftijd waarop hij zijn gezinslid verloor van invloed is. De jongere had weinig herinneringen aan zijn leven voordat zijn gezinslid overleed. Dezelfde jongere heeft aangegeven dat hij zijn rouwproces heeft afgerond. Dat het verwerken van rouw een eindstadium kent, komt overeen met de visie van Worden (Worden, 1992).

Ook is opgevallen dat er door alle vier de jongeren gesproken wordt over 'rouw verwerken', waarover Worden ook spreekt (Worden, 1992). Tegenwoordig wordt er in de nieuwere visies op rouw gesproken van een rouwproces; wat een proces van aanpassing is (Westerink, 2015). Hierbij kan de vraag gesteld worden of de jongeren zijn gaan spreken over hun rouwverwerking, omdat ze dit uit de systeemwereld kennen of omdat zij dit op deze manier ervaren (van der Lans, 2011).

Al met al komt naar voren dat de jongeren op vergelijkbare manieren het verlies integreren, waarin wel onderlinge verschillen te zien zijn in de intensiteit dat zij copingstrategieën toepassen, wat terug herleid kan worden naar hoe lang het verlies geleden is.

4.4 Deelvraag 3: Rouw-ondersteuningsbehoeften

Na inzicht te hebben gekregen hoe het rouwproces ervaren wordt, is er vervolgens gekeken welke rouw-ondersteuningsbehoeften hierin naar voren komen. In deze paragraaf wordt deelvraag 3 beantwoordt: "Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?" Uit deze deelvraag komt het kernconcept 'Ondersteuningsbehoeften' voort. Middels Persoonlijke communicatie (2018) is de volgende definitie van rouw-ondersteuningsbehoeften gehanteerd: "Rouw-ondersteuningsbehoeften zijn de steun die de jongeren behoeven ter bevordering van het doorlopen van hun rouwproces.". Subthema's

waarnaar gevraagd is, zijn ‘belemmerende en beschermende factoren in het rouwproces’. In de belemmerende factoren ligt mogelijk een behoefte aan steun. De beschermende factoren bieden juist steun.

Belemmerende factoren

Maud en Indra geven aan dat zij het in eerste instantie moeilijk vonden om naar andere mensen toe te gaan om over hun gevoelens te praten. Maud geeft hiervoor als reden dat ze niet wilde dat mensen haar anders gingen zien of verdrietig zagen. Ze voegt daaraan toe dat ze dacht dat ze het zelf kon: *“Dus dat ik vooral zelf zat van nee ik kan het zelf wel, dus ik heb geen hulp nodig. Terwijl ik eigenlijk wel iemand wilde om mee te praten”* (Maud, A95, 26-03-2019). Daarnaast wilde ze het er niet op school over hebben, omdat ze hier naar afleiding zocht.

Op de vraag wat Joris moeilijk vindt aan het verlies antwoordt hij: *“Dus gewoon zoveel zelf moeten doen. Ja, dat ik soms gewoon heel vaak alleen thuis ben”* (Joris, B80 28-03-2019). Ook vertelt hij eerder het volgende: *“Dat is dus wel een probleem wat ik echt heb gemerkt waarvan ik denk van dat zou wel echt fijn zijn als ik gewoon niet zo vaak alleen ervoor stond”* (Joris, B71 28-03-2019). Joris geeft dit aan nadat hij vertelde dat hij op zijn broertje is gaan passen. Hij zou dit liever niet willen doen, maar het voelt voor hem slecht om tegen zijn vader te zeggen dat hij op zijn broertje moet gaan passen. In het interview met Joris valt op dat hij vaker aangeeft dat hij het moeilijk heeft met het alleen zijn. Bij Indra valt op dat zij frequent aangeeft dat ze het moeilijk vond om met het verlies om te gaan: *“Het was heel moeilijk voor mij om het, hoe ga ik er mee om?”* (Indra, D38, 09-04-2019). Daarbij geeft ze aan dat ze het er nu ook moeilijk mee heeft en denkt dat dit zal blijven, maar wel verwacht dat ze met de tijd er beter mee om kan gaan.

Joris en Niels geven beide aan dat ze het moeilijk vinden om over het verlies van hun ouder te beginnen, omdat het ten koste van de sfeer gaat. Zo zegt Joris: *“Ik vind het soms wel een beetje jammer van het gesprek ofzo. Dat ik moet zeggen van mijn moeder is overleden. Of sowieso het is gewoon een beetje jammer dat de sfeer opeens helemaal naar beneden gaat”* (Joris, B75, 28-03-2019). Niels geeft aan: *“Ik denk dat het redelijk binnen het gezin is gebleven. Het is ook niet iets wat ik gelijk vertel ofzo als ik iemand tegenkom. Is beetje een depressieve binnenkomer”* (Niels, C61, 03-04-2019). Dit is voor Niels mede een reden om het praten over het verlies binnen het gezin te houden.

Rouwdeskundige Keirse heeft de behoeften die rouwende jongeren kunnen hebben in kaart gebracht. De behoeften die Keirse in kaart heeft gebracht kunnen herleid worden naar de ‘Basic Psychological Needs’ van Deci en Ryan (zie theoretisch kader 2.2.2). Uit bovenstaande data komt naar voren dat de jongeren het moeilijk vinden of vonden om over hun verlieservaring te beginnen bij anderen. Dit zou herleid kunnen worden naar een combinatie van de ‘behoefte aan aanmoediging om een herinneringsrelatie te bewaren’ en de ‘behoefte aan geborgenheid’. Wanneer de jongeren zich veilig voelen en aangemoedigd worden om over het verlies te praten, kan deze belemmering verlicht of weggenomen worden. Deze behoeften kunnen herleid worden naar de universele basisbehoefte ‘relatie’ die Deci en Ryan hebben aangeduid. Relatie gaat over de wil van verbintenis met anderen en de omgeving, de wil tot interactie en de wil om voor anderen te zorgen en verzorgd te worden. Daarbij is als belemmerende factoren naar voren

gekomen dat Joris er minder vaak alleen voor zou willen staan. Dit kan ook herleid worden naar de universele basisbehoefte relatie (zie theoretisch kader 2.2.2)

Beschermende factoren

Alle vier de jongeren die geïnterviewd zijn, geven aan steun te vinden in het gezin, bij familie en vrienden. Hierbij geeft Maud wel aan dat ze steun ging zoeken toen zij zich beter begon te voelen: *‘Nu zeg ik wel is tegen mijn vader van he pap kunnen we even praten ofzo. Of van aan mijn vriendinnen ik zit ergens mee, mag ik het aan jullie vertellen’* (Maud, A100, 26-03-2019). Joris geeft aan dat hij ook steun vond bij zijn familie door er niet over te hoeven denken: *‘Dat ik het er gewoon zo gezellig mee had, dat ik er even niet over hoefde na te denken’* (Joris, B84, 28-03-2019). Daarnaast geeft Joris aan dat zijn vader een nieuwe vriendin heeft gekregen:

Het is wel fijn nu heeft hij een heel leuke vriendin die er heel vaak is. Dus dat is wel heel fijn. Ja ben ik ook minder vaak alleen thuis en ze is heel gezellig en ze maakt hem ook heel blij (Joris, B69, 28-03-2019).

Hieruit interpreteert de onderzoeker dat dit hem ook steun geeft.

Uit bovenstaande data komen de door Keirse aangeduide ‘behoefte aan intimiteit’ en ‘behoefte aan geborgenheid’ naar voren. De jongeren geven aan dat zij het fijn vinden dat zij steun vinden in het gezin, bij familie en vrienden. Deze behoeften kunnen herleid worden naar de universele basisbehoefte ‘relatie’ die Deci en Ryan hebben aangeduid (zie theoretisch kader 2.2.2)

Niels vertelt dat hij het fijn vindt dat er altijd de ruimte is om met zijn moeder over het verlies te praten en dat hij haar vragen kan stellen. Hij geeft aan dat hij de behoefte had om te weten wie zijn vader was en hoe hij is komen te overlijden. Om de volgende reden vond Niels het fijn om te weten wie zijn vader was: *‘Dat je hem ook in een achtergrond kan plaatsen want je hebt dan wel foto’s, maar dat is dan een man. En dat is dan je vader’* (Niels, C64, 03-04-2019). Hij vervolgt met: *‘Een beetje een achtergrond uit wat voor persoon ik dan voortkom’* (Niels, C65, 03-04-2019). Hij beaamt dat dit hem ook hielp in zijn ontwikkeling: *‘Ja, ik denk dat het wel fijn, ook belangrijk is om te weten voor jezelf uit wat voor soort iemand je gevormd bent’* (Niels, C66, 03-04-2019). Hij vindt dit belangrijk, omdat hij daardoor eigenschappen van zichzelf kan leren kennen. Ook geeft Niels aan dat hij het fijn vond om te weten hoe zijn vader is komen te overlijden en dat dit hem rust gaf:

Ik vond het wel fijn om te weten hoe dat dan, of dat dan via een infectie of dat soort dingen, of zoiets. En ook de behandeling of er dan wat aan gedaan kon worden dat soort dingen. Ja dat brengt dan ook een soort van rust, het kan gewoon niet anders (Niels, C68, 03-04-2019).

Keirse heeft de volgende behoefte aangeduid: ‘behoefte aan informatie en zeggenschap’. Deze behoefte is in bovenstaande data terug te zien bij Niels. Hierbij geeft hij aan dat hij door kennis over zijn vader eigenschappen van zichzelf kan leren kennen. Het willen leren kennen van jezelf kan teruggebracht worden naar de ‘Basic Psychological Needs’ van Deci en Ryan. Zij stellen dat ieder mens behoefte heeft aan autonomie, dit betreft zelf kunnen organiseren en activiteiten uitvoeren die in overeenstemming zijn met het eigen zelfbesef (zie theoretisch kader 2.2.2).

Daarnaast vertelt Niels dat zijn moeder vaderlijke taken op zich heeft genomen. Hij geeft aan dat dit hem hielp in zijn rouwproces op momenten wanneer hij dacht dat hij ook wel een vader had willen hebben. Niels vertelt ook dat Vaderdag en de verjaardag van zijn vader geen leegte meer geven, doordat ze zijn opgevuld met alternatieven: *‘Bij ons thuis was het dan gewoon zo dan maak je wat voor de opa’s’* (Niels, C28, 03-04-2019). Vervolgt door: *‘En op de verjaardag van mijn vader gingen we dan ook ieder jaar naar de Efteling.’* (Niels, C28, 03-04-2019). Niels geeft aan dat de luchtige manier van omgaan met het verlies hem heeft geholpen in zijn rouwproces. Verder geeft Niels op meerdere momenten aan dat hij veel stabiliteit ervaart: *‘Thuis was altijd, is altijd wel heel stabiel geweest en blijft het volgens mij ook wel altijd’* (Niels, C46, 03-04-2019). Hij vertelt dat hij deze stabiliteit ook in zijn grote vriendenkring vindt. Daarbij geeft Niels aan dat hun gezin goed bevriend is met de overburen, wat als een tweede huis voor hem is geworden. Niels ervaart de stabiliteit als een basis waaruit hij zichzelf goed heeft kunnen ontwikkelen. De ervaren stabiliteit in zijn sociale kring kan gekoppeld worden aan de vervulling van de ‘behoefte van geborgenheid’ en ‘behoefte aan intimiteit’ (zie theoretisch kader 2.2.2).

Joris geeft aan dat hij optimistisch bleef en dat dit hem hielp. Zo geeft hij aan dat hij zo blij mogelijk probeerde te blijven op school. Ook komt deze optimistische houding ten opzichte van het verlies terug in het interview: *‘Toen heeft dat eigenlijk nog 7 jaar geduurd. Dus daar heb ik echt heel veel geluk mee gehad’* (Joris, B8, 28-03-2019). Zijn moeder bleef 7 jaar langer leven dan verwacht.

Niels beschrijft zichzelf ook als optimistisch persoon, met een groot relativeringsvermogen. Daarnaast beschrijft hij zichzelf als een direct persoon die het laat horen als hij ergens meezit. Niels bevestigt dat dit helpende eigenschappen zijn in het omgaan met het verlies. De eigenschappen komen ook in zijn antwoorden in het interview naar voren. Zo lijkt hij als volgt de afwezigheid van zijn vader te relativiseren, met als gevolg dat ze veel naar de kinderopvang en opa en oma gingen:

Omdat er in heel veel gezinnen denk ik twee werkende ouders zijn vaak, is gewoon best wel standaard. Heb je, ja is dat verschil er ook niet. Want die kinderen gaan ook naar naschoolse opvang en gaan ook wel is met hun opa en oma naar huis (Niels, C50, 03-04-2019).

Hierdoor maakt hij het verschil tussen hem en kinderen met twee ouders kleiner.

Ook Indra geeft aan dat een positieve houding haar helpt. Zo vertelt zij dat als zij het moeilijk heeft en zich verdrietig voelt, ze zichzelf moed inspreekt: *‘Ik heb altijd dat ik tegen mijzelf zeg van, het komt wel goed’* (Indra, D,45, 09-04-2019). Ze vertelt dat dit haar helpt door het verdriet heen te komen. Indra geeft aan als ze over het verlies schrijft, dat ze erop terug probeert te kijken als een mooie herinnering: *‘Meestal op dat moment probeer ik altijd wel gewoon aan te denken als een mooie herinnering’* (Indra, D52, 09-04-2019). Ze geeft aan dat deze positieve manier van naar het verlies kijken haar helpt om verder te gaan. Joris, Niels en Indra geven alle drie aan dat een positieve instelling hen helpt. Hieraan kan de behoefte aan positiviteit onderliggend zijn. Uit de literatuur blijkt dat positieve emoties ervaren en uiten een belangrijke adaptieve functie heeft in het rouwproces hebben. Zij verhogen het welbevinden en hebben een positief effect op de emotionele pijn (Maes & Modderman, 2014).

Verder geeft Indra aan dat het haar steun biedt om herkenning te vinden bij zowel haar familie en in de rouwgroep als in boeken, films en muziek. Daarnaast vertelt ze dat school haar op een gegeven moment goed deed: *‘Maar daarna dacht ik wel eigenlijk misschien is het wel goed juist en dat bleek dus wel (Indra, D109, 09-04-2019)*. Ook geeft Joris aan dat hij het fijn vond om op de basisschool te zijn na het verlies: *‘Dus ik vond gewoon ik voelde mij gewoon veilig en fijn op school’ (Joris, B62, 28-03-2019)*. Ze geven beiden aan dat ze hier fijne afleiding vonden. Ook uit de literatuur is naar voren gekomen dat school een beschermende factor kan zijn. Het kan een beschermende factor zijn, doordat de jongere steun ervaart van klasgenoten en leerkrachten (zie probleemanalyse 1.3.5)

Tot slot geven Joris en Niels beiden aan dat hun ouders professionele ondersteuning voor hen geregeld hebben toen zij jonger waren. Ze geven allebei aan het fijn gevonden te hebben, maar vragen zich ook af of het helpend was. Hierbij kan de vraag gesteld worden of dit voortkwam uit hun eigen behoefte, aangezien hun ouder dit had geregeld omdat zij nog jong waren. Maud en Indra krijgen allebei rouwondersteuning op school en ervaren dit als prettig. Hieruit kan opgemaakt worden dat dit in hun ondersteuningsbehoefte voorziet.

Deelconclusie 3

De derde deelvraag “Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?” kan deels beantwoord worden met de verworven data. In de data kwam niet altijd even specifiek naar voren waar in het algemeen een ondersteuningsbehoefte lag. Wel zijn de belemmerende en beschermende factoren in kaart gebracht waarin een mogelijke ondersteuningsbehoefte kan liggen.

Rouwdeskundige Keirse heeft de behoeften die rouwende jongeren kunnen hebben in kaart gebracht. Onder het subthema ‘belemmerende factoren’ is naar voren gekomen dat alle vier de jongeren aangeven dat zij het moeilijk vinden of vonden om de stap te nemen om over hun verlieservaring te beginnen bij anderen. Dit zou herleid kunnen worden naar een combinatie van de ‘behoefte aan aanmoediging om een herinneringsrelatie te bewaren’ en de ‘behoefte aan geborgenheid’ (2009). Wanneer de jongeren zich veilig voelen en aangemoedigd worden om over het verlies te praten, kan deze belemmering verlicht of weggenomen worden. Deze behoeften kunnen herleid worden naar de universele basisbehoefte ‘relatie’ die Deci en Ryan hebben aangeduid. Relatie gaat over de wil van verbintenis met anderen en de omgeving, de wil tot interactie en de wil om voor anderen te zorgen en verzorgd te worden. Daarbij is als belemmerende factoren naar voren gekomen één jongere er minder vaak alleen voor zou willen staan. Dit kan ook herleid worden naar de universele basisbehoefte relatie (2002).

Onder het subthema ‘beschermende factoren’ is onder andere de ‘behoefte aan informatie en zeggenschap’ in kaart gebracht. Eén jongere geeft aan dat hij behoefte had aan informatie over wie zijn gezinslid was als persoon en over hoe hij is komen te overlijden. Hierbij komt naar voren dat hij het belangrijk vindt om te weten uit wat voor iemand hij is voortgekomen. Zo kan hij eigenschappen van zichzelf leren kennen. Het willen leren kennen van jezelf kan teruggebracht worden naar de ‘Basic Psychological Needs’ van Deci en Ryan (2002). Ook geven de jongeren aan dat zij het fijn vinden dat zij steun vinden in het gezin, bij familie en vrienden. Daarnaast heeft een jongere meerdere keren aangegeven dat hij de stabiliteit die hij in zijn sociale omgeving vindt, als fijn ervaart. Deze steunfactoren kunnen herleid worden naar de vervulling van de ‘behoefte aan intimiteit’ en ‘behoefte aan geborgenheid’ (Kerise, 2009) Deze behoeften kunnen

ook teruggebracht worden naar de universele basisbehoefte ‘relatie’ (Deci & Ryan, 2002).

Verder geeft het merendeel van de jongeren aan dat hun optimisme hen hielp in hun rouwproces. Ook geeft één jongere aan dat de gezelligheid met zijn familie hem hielp. Daarnaast geeft de helft van de jongeren aan dat het vinden van afleiding hun goed deed. Hieraan kan de behoefte aan positiviteit onderliggend zijn. Deze behoefte komt echter niet overeen met de aangeduide behoeften van Keirse (2009). De behoefte aan positiviteit kan verklaard worden met de literatuur van Maes en Modderman; het ervaren van positieve emoties verhoogt het welbevinden en hebben een positief effect hebben op de emotionele pijn (Maes & Modderman, 2014).

Tot slot heeft de helft van de jongeren professionele ondersteuning gekregen en geven aan dit fijn gevonden te hebben. Wel is de vraag of dat uit hun eigen behoefte voortkwam, aangezien hun ouder dit had geregeld omdat zij nog jong waren. De andere jongeren hebben allebei rouwondersteuning op school en ervaren dit als prettig. Hieruit kan opgemaakt worden dat dit in hun ondersteuningsbehoefte voorziet.

Al met al, zijn door de jongeren de rouw-ondersteuningsbehoeften niet altijd even expliciet uitgesproken, wel is het aanneembaar dat in de genoemde belemmerende en beschermende factoren behoeften liggen aan steun.

4.5 Deelvraag 4: Preventie

Na de rouw-ondersteuningsbehoeften in kaart te hebben gebracht, is gekeken hoe de jongeren preventieve rouw-ondersteuning van het St. Bonifatiuscollege hebben ervaren. Op basis hiervan volgt een antwoord op de vierde deelvraag: ‘‘Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege?’’ Bij deze vraag is preventieve rouw-ondersteuning als volgt gedefinieerd: ‘‘Het voorkomen van ernstige problemen bij mensen door middel van georganiseerde, doelgerichte activiteiten’’. (Roos & Dinther, 2011). Er is naar de ervaring met de ondersteuning gevraagd aan de hand van de volgende subthema’s: ‘mentor-ondersteuning’, ‘ondersteuning door de rouwgroep’, ‘individuele ondersteuning door LLBT’, en daarbij naar de belemmerende factoren, beschermende factoren en gewenste ondersteuning.

Mentor-ondersteuning

Maud vertelt dat na het overlijden van haar moeder in de zomervakantie, haar mentor het nieuwe schooljaar opende met het nieuws dat haar moeder was overleden. Maud geeft aan ze dat ze dit als vervelend heeft ervaren: *‘Ik vond het wel vervelend want ik wil altijd zelf er niet zo’n groot ding van maken want het is niet, ik ben niet het meisje zonder moeder’* (Maud, A63, 26-03-2019). Maud geeft aan dat ze liever had dat de mentor eerst de klas welkom had geheten door de nieuwe mensen voor te stellen, regels door te nemen en daarna over het overlijden had verteld. De mentor had vooraf één op één aan Maud gevraagd of zij het goed vond als klasgenootjes vragen gingen stellen. Maud geeft aan dat zij dit fijn vond, zodat dit niet onverwachts kwam. Uit de literatuur blijkt dat leeftijdsgenoten erg belangrijk zijn voor jongeren die zich in de adolescentiefase bevinden. De jongeren wil zich conformeren aan de groep. Hierop sluit de reactie van Maud aan dat zij niet in de klas geïntroduceerd wil worden als het meisje zonder moeder (zie probleemanalyse 1.3.3).

Joris vertelt dat hij vrijwel geen mentor-ondersteuning heeft ervaren na het overlijden van zijn moeder. Hij

geeft wel aan dat hij in de brugklas en in de tweede klas mentor-ondersteuning had willen hebben, maar er nu geen behoefte meer aanheeft. Hij geeft aan dat hij zelf niet weet wat het goede moment is om aan klasgenootjes individueel te vertellen dat zijn moeder is overleden:

Ik weet niet ook wanneer het goede moment is als je iemand vertelt, ja mijn moeder is overleden. Dat is niet leuk om te zeggen tegen iemand, dus als je dan een speciaal moment pakt om dat iedereen te vertellen (Joris, B96, 28-03-2019).

Om deze reden had hij in de brugklas mentor-ondersteuning willen hebben bij het vertellen aan de klas over zijn moeders overlijden. Ook geeft hij aan dat hij over het overlijden graag een mentorgesprek had gewild, waarin hij het volgende prettig had gevonden:

Ik was ernaartoe gegaan en ik had verteld dat ik het wist en dan had ik gezegd van wil je daar nog iets mee doen? Of wil je dit en dat, wil je dat mensen nog vertellen? Maar vooral gewoon vragen (Joris, B98, 28-03-2019).

Hij benadrukt dat hij vragen naar zijn behoeften belangrijk vindt en dat de mentor niet zelf invult wat goed zou zijn.

In bovengenoemde data komt de ‘behoefte aan informatie en zeggenschap’ volgens Keirse naar voren. Deze behoefte is terug te leiden naar de psychologische basisbehoefte ‘autonomie’. Maud en Joris geven beiden aan dat ze het als fijn ervaren als de mentor naar hen toe komt en vraagt naar wat zij willen (zie theoretisch kader 2.2.2).

Indra geeft aan dat het overlijden van haar oma niet in de klas is verteld. Indra heeft dit niet als vervelend ervaren om de volgende redenen: *‘Ik vond het wel goed zo. Ik had de steun bij de mensen waaraan ik het kon vertellen. En ik zou het ook niet heel fijn vinden als iedereen ervan wist. Ja, het blijft toch best wel persoonlijk voor mij’* (Indra, D105, 09-04-2019). Ook Niels had in eerste instantie niet de behoefte om het overlijden met de klas te delen. Niels geeft aan dat hij uiteindelijk wel uit eigen initiatief over het overlijden heeft verteld in een klassikaal mentorgesprek. Hij geeft aan dat hij het fijn vond om het in het klassikale mentorgesprek te delen, omdat toen het moment ervoor was.

Verder geeft Maud aan dat haar mentorondersteuning praktisch van aard was: *‘Met haar heb ik volgens mij nooit echt gepraat, maar meer gewoon over de praktische dingen van heb je nog hulp nodig?’* (Maud, A108, 26-03-2019). Zo geeft Maud aan dat haar mentor bij haar thuis is geweest om dingen door te nemen, haar vroeg of zij gesprekken wilde met een leerlingebegeleider van het LLBT, haar vroeg hoe het met de toetsen ging en aangaf dat ze bij haar terecht kan met vragen. Maud geeft aan dat ze denkt dat haar mentor op deze manier haar rol goed heeft vervuld: *‘Ik heb niet echt iets met mijn mentor dus ik vond het prima om het gewoon over de praktische dingen te hebben, maar verder hoefde ik ook niet echt iets.’* (Maud, A110, 26-03-2019). Maud beaamt dat zij de klik niet voelde om met haar mentor over het verlies te praten. Ze geeft aan dat ze het wel fijn vindt om met haar docent Aardrijkskunde over het verlies te praten. Deze docent is tevens de begeleider van de rouwgroep. Maud vertelt dat het volgende belangrijk voor haar is, wanneer ze met iemand wil praten:

Ik denk dat het puur is dat je je fijn voelt bij iemand of niet. Want als je, meestal heb ik gewoon een connectie. Zo van oh die persoon vind ik aardig daar kan ik wel mee praten en die vertrouw ik. Of je hebt het niet (Maud, A113, 26-03-2019).

Maud geeft aan dat het voor haar belangrijk is dat zij zich fijn bij iemand voelt, als basis om haar verhaal te willen doen. Dit kan herleid worden naar de ‘behoefte aan geborgenheid’ van Keirse. Deze behoefte is terug te herleiden naar de psychologische basisbehoefte ‘relatie’ (zie theoretisch kader 2.2.2).

Indra kreeg na het overlijden van haar oma een nieuwe mentor. Ze vertelt dat zij het als lastig ervaarde om over het overlijden aan haar nieuwe mentor te vertellen, om de volgende reden: *“Want ik kan niet alles, ja ik kan wel dingen vertellen en hij had het ook meegekregen. Maar het is wel anders dan als je je mentor al een half jaar hebt”* (Indra, D83, 09-04-2019). Ze beaamt dat een band belangrijk voor haar is om haar verhaal te doen en licht het verder toe: *“Dan denk ik ook dat ik denk van ja ik kan het heel kort zeggen, maar ik ga er niet echt op in als hoe ik mij precies voel”* (Indra, 09-04-2019). Wel vond ze het fijn dat haar mentor haar en haar familie had uitgenodigd op gesprek:

Het was wel fijn dat hij zei van ja, hij vroeg meer van hoe gaat het en hoe gaat het in jullie gezin, nu de thuissituatie enzo, zodat hij gewoon rekening kon houden met mijn cijfers en met school en dat ik er niet altijd bij was (Indra, D89, 09-04-2019).

Indra geeft aan dat ze blij is dat ze het heeft verteld want ze is vervolgens meer begrip van haar mentor gaan ervaren.

Verder geeft Indra aan dat zij zich niet goed gesteund voelde door haar mentor in het jaar van het overlijden. In dit nieuwe school jaar ervaart zij wel de steun van haar mentor:

Maar naja ik voelde niet echt heel goede steun ofzo, die er was. En nu heb ik dat wel. Nu voel ik wel van oh ze weet wat er aan de hand is en ze vraagt ook gewoon hoe het met mij gaat (Indra, D95, 09-04-2019).

Wat hierbij opmerkelijk is, is dat Indra aangeeft dat haar vorige mentor dit ook deed. Als reden dat zij zich nu meer gesteund voelt, geeft ze aan dat haar huidige mentor over de rouwgroep heeft verteld en zij zich minder verdrietig voelt: *“Vorig jaar, was ik gewoon zo verdrietig en zo erg in een soort van dip. Dat ik ook niet eens weet meer of ik echt wel hulp wilde”* (Indra, D93, 09-04-2019). Wel geeft ze aan dat ze het jammer vindt dat ze vorig jaar niet van de rouwgroep afwist om de volgende reden: *“Dat is wel jammer geweest, want misschien zou ik op dat moment het niet helemaal gedetailleerd met de mentor willen praten, maar zou zo’n groep mij wel goed doen”* (Indra, D97, 09-04-2019). Door deze uitspraak, krijgt de onderzoeker de indruk dat ze wel over het verlies wilde praten, maar niet met haar mentor.

Niels vertelt dat het verlies bij zijn mentor nooit een punt van aandacht is geweest. Hij geeft hierbij het volgende aan: *“Behoeft was er ook niet, dus dat vond ik eigenlijk wel prima”* (Niels, C77, 3-04-2019). Hij heeft het als prima ervaren, doordat hij zich thuis bezighield met zijn rouwproces.

Rouwgroep

Maud gaat sinds het begin van het schooljaar naar de rouwgroep, naar aanleiding van de uitnodigingsbrief en een mondelinge uitnodiging van één van de begeleiders. Sindsdien heeft ze alle bijeenkomsten bijgewoond en als fijn ervaren. Ook Indra hoorde van haar mentor in het huidige schooljaar dat er een rouwgroep op school was. Indra heeft onlangs voor het eerst een bijeenkomst bijgewoond: *‘Het was wel echt een jaar later, maar ik denk dat het juist beter was want op dat moment had ik het denk ik nog niet echt gekund’* (Indra, D64, 09-04-2019). Ze geeft aan dat ze de rouwgroep eerder nog niet had aangekund, omdat ze nog niet wist hoe ze ermee om moest gaan. Indra geeft aan dat ze het hierdoor moeilijk gevonden zou hebben om het te delen: *‘Dat ik met zoveel verdriet alles aan anderen moest vertellen. Dat was nog een beetje te veel voor mij’* (Indra, D65, 09-04-2019). Ook geeft Indra aan dat ze het lastiger vindt om haar verhaal te doen bij nieuwe mensen: *‘Als ik dan opeens in een, ja gewoon opeens aan vreemde dingen moet vertellen, dan is het ook wel zo van het is zo persoonlijk’* (Indra, D67, 09-04-2019). Hieruit valt op te maken dat het hebben van een band als fijn wordt ervaren voor het vertellen van het persoonlijke verlies.

Joris geeft aan dat hij tot de tweede klas naar de rouwgroep op school is gegaan. Joris vertelt dat hij gestopt is, omdat hij dacht dat hij de ondersteuning niet meer nodig had. Daarnaast geeft hij als reden dat hij het soort vragen dat gesteld werd niet fijn vond:

In plaats van we moeten nu die kinderen gewoon allemaal psychologische vragen stellen en mee in gesprek gaan want dat is gezond ofzo. Ik weet niet wat ze er mee dachten maar dat is gewoon niet wat ik de bedoeling vind van de Regenbooggroep (Joris, B88, 28-02-2019).

De onderzoeker merkt hierbij de frustratie van Joris op aan zijn intonatie en woordkeuze, wat benadrukt dat hij het niet als prettig heeft ervaren. Hierbij geeft hij aan dat hij het minder prettig vond dat de jongeren individueel aangesproken werden. Joris bevestigt dat de persoonlijke klik in de ondersteuning belangrijk is. In tegenoverstelling tot Joris, geven Maud en Indra beide aan dat zij niets als onprettig hebben ervaren in de rouwgroep.

Niels vertelt dat hij in eerste instantie niet van de rouwgroep afwist, maar hieraan ook geen behoefte had. Hij geeft aan dat hij er waarschijnlijk niet van afwist doordat de school groot is en je hierdoor niet alles meekrijgt. Hij voegt toe dat betere communicatie zou helpen. Niels vertelt dat hij in het midden van zijn schooltijd de uitnodigingsbrief van de rouwgroep toegestuurd kreeg. Voor hem had het waarschijnlijk niet uitgemaakt als de brief al in de eerste klas was gestuurd: *‘Ik was daar denk ik sowieso niet op ingegaan ook omdat ik daar in de eerste geen behoefte aan had en later gewoon heel erg druk was’* (Niels, C80, 03-04-2019). Daarnaast geeft hij het volgende aan:

Ik ben naar vrienden toe heel open en alles, maar als ik op momenten met een random iemand moet gaan praten over van alles en nog wat, over iemand die verloren is. Ja ik denk dat je dat gewoon beter met je familie en beste vrienden kan gaan doen (Niels, C81, 03-04-2019).

Hieruit wordt opgemaakt dat hij liever met vrienden en familie praat dan dat hij naar de rouwgroep zou gaan. Dit zou ook te herleiden kunnen zijn naar de band die hij met zijn vrienden en familie heeft.

Uit bovenstaande data lijkt ook de ‘behoefte aan geborgenheid’ naar voren te komen, als voorwaarde om hun verhaal te willen delen. Zo bevestigt Joris dat de persoonlijke klik belangrijk is. Daarnaast geven Niels en Indra aan dat zij het als lastiger ervaren om hun verhaal te doen aan vreemden (zie theoretisch kader 2.2.2).

Wat Maud als fijn ervaart is dat zij nu mensen heeft waarmee ze kan praten, aan wie ze kwijt kan waarmee ze zit. Ze geeft aan hierdoor niet meer vast te zitten met haar gevoelens. Daarbij geeft Maud aan dat zij het volgende als prettig ervaart: *‘Dat je gewoon je verhaal kwijt kan bij mensen waarvan je weet dat ze het ook mee hebben gemaakt en dat ze het ook begrijpen of respecteren dat je je zo voelt.’* (Maud, A116, 26-03-2019). Joris en Indra geven een soort gelijk antwoord. Zo zegt Joris het volgende als prettig te ervaren: *‘Dat iedereen daar gewoon met hetzelfde verhaal zit en gewoon ervaringen hoort’* (Joris, B90, 03-04-2019). Ook komt bij Indra naar voren dat ze het lotgenoten zijn als prettig ervaart: *‘Je weet allemaal hoe je je voelt en ja dan is het wel fijn lijkt mij. Want je kan elkaar op die manier ook steunen want je weet van oh dat voel ik ook, dat heb ik ook meegemaakt’* (Indra, D68, 09-04-2019). Indra geeft aan dat zij het hierdoor fijn vond om haar verhaal in de rouwgroep te vertellen.

Uit de uitspraken van de drie jongeren komt de ‘behoefte aan intimiteit’ naar voren. Zij geven aan dat zij het als fijn ervaren dat in de rouwgroep iedereen eenzelfde ervaring deelt. Het vinden van herkenning bij elkaar, kan leiden tot een gevoel van verbondenheid. Deze behoefte is te herleiden naar de psychologische basisbehoefte ‘relatie’ (zie theoretisch kader 2.2.2).

Joris en Indra geven aan de doe-opdrachten in de bijeenkomsten als prettig te ervaren. Indra geeft hierbij aan dat zij het prettig vond dat het verlies op verschillende manieren benaderd werd: *‘Zoals met spelletjes en het gedicht enzo. Dus dat, ja dat is best wel fijn’* (Indra, D70, 09-04-2019). Ze vertelt dat ze hierdoor op verschillende manieren haar gevoel kon uiten. Aan het einde van de participerende observatie geven Maud, Indra en Lucas aan dat zij de werkvorm ‘sterrenkaartjes’ leuk vonden. Door middel van het trekken van vragenkaartjes dachten zij terug aan de positieve herinneringen met hun overleden gezinslid. Deze werkvorm kan de ‘behoefte aan aanmoediging om een herinneringsrelatie te bewaren’ vervullen (zie theoretisch kader 2.2.2).

Verder wordt het vrije karakter van de groep door Indra als fijn ervaren. Zij ervaarde dat zij zelf kon bepalen wat ze wel en niet wilde zeggen: *‘Ik heb wel gewoon van wat je wil zeggen dat kan je ook zeggen en dingen die je liever niet wilt zeggen dan hoeft het ook gewoon niet’* (Indra, D72, 09-04-2019). Maar ook dat ze zelf mag bepalen wanneer ze behoefte aan de groep heeft: *‘Ook dat je soms mag komen, maar niet altijd hoeft te komen. Want ik heb dat zelf ook van soms dan heb ik er misschien wel behoefte aan en andere keren denk ik van nou het hoeft niet’* (Indra, D73, 09-04-2019). Indra geeft aan dat zij meer behoefte aan de rouwgroep heeft wanneer ze bij het verdriet stil staat wat voort kan komen uit belangrijke data en er minder behoefte aan heeft als ze het druk heeft. Lucas gaf aan het einde van de participerende observatie ook aan dat hij het vrije karakter van de groep als positief ervaart.

Ook in deze data komt de ‘behoefte aan informatie en zeggenschap’ naar voren. Deze behoefte is terug te leiden naar de psychologische basisbehoefte ‘autonomie’. Zo geven Indra en Lucas aan dat zij het als positief ervaren dat je in de rouwgroep zelf kan bepalen wat je vertelt en wanneer je komt (zie theoretisch

kader 2.2.2).

LLBT

Maud geeft aan dat ze twee keer gesproken heeft met een leerlingbegeleider. Ze geeft aan dat zij de gesprekken als niet nodig en niet leuk heeft ervaren: *‘‘Het was vooral gewoon dat ik het niet echt nodig had waardoor ik het niet leuk vond (Maud, A114, 26-03-2019)*. Wel vond ze dat de begeleiding goed werd uitgevoerd. Maud geeft aan dat de school duidelijker kan maken dat er leerlingbegeleiding is en wat het inhoudt. Ze geeft aan dat het al wel in de rouwgroep wordt verteld, maar dat de leerlingbegeleiders meer kunnen vertellen wat de leerlingbegeleiding inhoudt.

Joris, Niels en Indra geven aan dat zij niet van het LLBT afwisten. Hierbij geeft Joris aan dat hij het wel had willen weten, maar niet weet of hij er gebruik van zou hebben gemaakt. Hij zou er niet naartoe gegaan zijn, omdat hij denkt dat de leerlingbegeleider en hij zelf zouden denken dat het niet urgent is: *‘‘Ja dan denken ze van waarom zit je hier eigenlijk want je hebt echt al zeven jaar geleden heb je, ben je je moeder verloren, dus is toch niet echt heel belangrijk meer om hier te zitten’’ (Joris, B101, 28-02-2019)*. Niels en Indra geven aan dat ze het niet vervelend vinden dat ze niet van het bestaan afwisten. Indra geeft aan dat ze zich kan voorstellen dat andere kinderen het wel zouden willen weten.

Uit de data komt naar voren dat de ondersteuning omtrent rouw in principe is opgebouwd uit drie vormen van preventie, zoals Mrazek en Haggerty deze ook construeren (zie theoretische kader 2.2.3). Binnen de school ligt de universele preventie bij de mentor. De rouwgroep kan als een vorm van selectieve preventie gezien worden. Tot slot vormt het LLBT de geïndiceerde preventie. Uit de data blijkt dat de preventie niet altijd wordt aangeboden door de school of aansluit bij de behoefte.

Wensen voor ondersteuning

Op de vraag hoe Joris de ondersteuning zou inrichten voor jongeren waarvan een gezinslid is overleden geeft hij het volgende aan: *‘‘Ik vind deze Regenbooggroep echt wel een leuk idee’’ (Joris, B103, 28-02-2019)*. Op de vraag wat Joris zin zou geven om weer naar de rouwgroep te komen antwoordt hij: *‘‘Dat er iemand zit die, die daar gewoon denkt van oh dat zijn mensen die hun ouders hebben verloren dus laten we gewoon met zijn allen een gezellig gesprek hebben’’ (Joris, B87, 28-02-2019)*. Wat hij voor de groep zou willen is dat een ervaringsdeskundige in gesprek gaat met de begeleiders, om vanuit die beleving over te brengen wat een fijne benadering is: *‘‘Dat iemand zoals ons aan die mensen vertelt wat eigenlijk de fijnste benadering is. Dat ze daar een beetje ervaring van hebben’’ (Joris, B104, 28-02-2019)*. Hierbij geeft hij aan dat hij het niet de bedoeling vindt dat begeleiders tips van het internet halen. Uit deze data komt de belangrijke rol van communicatie door professionals in de leefwereld van de jongeren naar voren, zoals van der Lans stelt (zie theoretisch kader 2.2.4).

Verder geeft Joris aan dat hij zou willen dat er een losse sfeer in de groep is. Hij licht toe: *‘‘Dus niet echt om een probleem op te lossen maar gewoon om met elkaar een beetje gezellig te hebben. Dat het daar meer voor is’’ (Joris, B105, 28-02-2019)*. Hierbij kan hij zich voorstellen dat er ook kinderen zijn die meer diepgaand over het verlies willen praten. Hij vindt dat duidelijk gemaakt moet worden dat dit ook kan, maar dan met het LLBT.

Niels geeft aan dat de rouwgroep hem goede ondersteuning lijkt: *‘Ik zou zeggen gewoon die Regenbooggroep is wel gewoon het middel lijkt mij om er mee te dealen’* (Niels, C86, 03-04-2019). Niels is positief over de rouwgroep om de volgende redenen: *‘Omdat je mensen de ruimte geeft om er met een vertrouwenspersoon over te praten, mocht je het niet thuis willen bespreken’* (Niels, C87, 03-04-2019). Daarnaast geeft hij aan: *‘Je hebt gewoon volwassen personen waar je heen kan, maar ook jongeren dat is ook fijn. Omdat het dan toch dichterbij je staat denk ik’* (Niels, C89, 03-04-2019). Tot slot zegt Niels dat hij positief is over het vrije karakter van de groep.

Maud geeft aan dat zij het in een toekomstige bijeenkomst van de rouwgroep het leuk zou vinden een landschap te schilderen of tekenen, waarin ze haar gevoelens kwijt kan. Die activiteit heeft ze gebaseerd op een activiteit die ze eerder in de rouwgroep heeft gedaan; het inkleuren van een gezicht waarin je aan de ene helft laat zien hoe je je van binnen voelt en aan de andere helft hoe je je van buiten voelt. Maud geeft hierbij aan: *‘Alleen dat was best wel moeilijk, omdat je voelt verschillende dingen vanbinnen. Dus als je bijvoorbeeld laat zien dat je verdrietig bent vanbinnen, dan denken mensen misschien dat je de heel tijd verdrietig bent’* (Maud, A119, 26-03-2019). Haar gevoel verwerken in een landschap maakt het volgende verschil voor haar: *‘Vooral het gevoel dat mensen mij niet heel erg beoordelen of ja oordelen. En meer verschillende gevoelens kunnen laten zien’* (Maud, A123, 26-03-2019). Ze vult aan dat in een masker je gevoel echter lijkt en dat ze het fijn vindt dat verdriet in een landschap in eerste opzicht regen is. Daarnaast vertelt Maud dat de ze nogmaals wil terugblikken op de positieve herinneringen in een bijeenkomst. Ze vertelt dat dit haar blij maakt.

Indra geeft aan dat voor haar ideale rouwondersteuning is door met muziek te werken. Ze zegt dat het mensen kan helpen herkenning in de songtekst te vinden. Daarnaast denkt Indra dat het goed is dat er een rouwgroep is op school: *‘Dat er wel kinderen zijn op school die moeite hebben met rouwproces en zo. En als school je dan vertelt over zulke groepen dan kan het je best wel goed doen’* (Indra, D102, 09-04-2019). De onderzoeker krijgt hierbij de indruk dat zij dit concludeert uit haar eigen ervaring.

Deelconclusie 4

De vierde deelvraag ‘Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege?’ kan met de verworven data worden beantwoord.

Allereest is in de data-analyse voor de vierde deelvraag ook data naar voren gekomen die aansluit op de theorie over behoeften bij rouw van Keirse (2009) en de ‘Basic Psychological Needs’ van Deci en Ryan (2002). Ook in deze deelvraag komt de ‘behoefte aan informatie en zeggenschap’ volgens Keirse naar voren. Deze behoefte is terug te leiden naar de psychologische basisbehoefte ‘autonomie’. Zo heeft de helft van de jongeren aangeven dat ze het als fijn ervaren als de mentor naar hen toekomt en vraagt naar wat zij willen omtrent de verlieservaring. Daarnaast geeft het merendeel van de jongeren aan dat zij het als positief ervaren dat je in de rouwgroep zelf kan bepalen wat je vertelt en wanneer je komt. Ook is de ‘behoefte aan geborgenheid’ naar voren gekomen (Kerise, 2009). Deze behoefte is te herleiden naar de psychologische basisbehoefte ‘relatie’ (Deci & Ryan, 2002). De jongeren geven aan dat het hebben van een band of een klik belangrijk voor hen in is in de ondersteuning om op de verlieservaring in

te gaan. Hieruit wordt opgemaakt dat het hebben van een band of een klik een voorwaarde is voor de jongeren om ondersteuning op gevoelsniveau als prettig te kunnen ervaren.

Verder komt de behoefte aan intimiteit naar voren (Kerise, 2009). Zo geeft het grootste deel van de jongeren aan dat zij het als fijn ervaren dat in de rouwgroep iedereen eenzelfde ervaring deelt. Het vinden van herkenning bij elkaar, kan leiden tot een gevoel van verbondenheid. Deze behoefte is ook te herleiden naar de psychologische basisbehoefte ‘relatie’ (Deci & Ryan, 2002).

Tot slot komt de ‘behoefte aan aanmoediging om een herinneringsrelatie te bewaren’ overeen met de data (Kerise, 2009). Zo geeft het merendeel aan dat ze het als prettig hebben ervaren om op de positieve herinneringen terug te blikken. Hieruit komt ook naar voren dat een positieve benadering van het verlies als prettig wordt ervaren. Aanvullend hierop geeft een jongere aan dat hij graag gezelligheid wil in de bijeenkomsten van de rouwgroep. Net zoals bij de data van deelvraag twee, zou ook hier de behoefte aan positiviteit onderliggend kunnen zijn.

Verder is de belangrijke rol van communicatie in de leefwereld naar voren gekomen om de rouwondersteuning als prettig te ervaren. Eén jongere geeft aan dat hij het fijn zou vinden als een ervaringsdeskundige in gesprek gaat met de begeleiders, om vanuit de beleving over te kunnen brengen wat een fijne benadering is (van der Lans, 2011).

Bovendien blijkt uit de data-analyse dat de ondersteuning omtrent rouw in principe is opgebouwd uit drie vormen van preventie, zoals Mrazek en Haggerty deze ook construeren (1994). Binnen de school ligt de universele preventie bij de mentor. De rouwgroep kan als een vorm van selectieve preventie gezien worden. Het LBBT vormt de geïndiceerde preventie. Het blijkt wel zo dat de preventie niet altijd wordt aangeboden of aansluit. In sommige gevallen kan dit tot negatieve ervaringen leiden over de rouwondersteuning.

Al met al, komt naar voren dat vervulling van de rouwbehoefte en psychologische basisbehoefte in de ondersteuning leidt tot positieve ervaringen met de ondersteuning op het St. Bonifatiuscollege. Hierbij is wel een voorwaarde dat de jongeren een band of klik heeft met degene die ondersteuning aanbiedt om de ondersteuning op gevoelsniveau als prettig te kunnen ervaren. Tot slot is naar voren gekomen dat binnen de aangeboden rouwondersteuning ruimte voor vernieuwing is.

Hoofdstuk 5 Conclusie en Discussie

5.1 Conclusie

In deze paragraaf gaat er antwoord gegeven worden op de hoofdvraag, die als volgt luidt: ‘‘Hoe ervaren jongeren waarvan een gezinslid is overleden hun rouwproces met de rouwondersteuning die de middelbare school het St. Bonifatiuscollege biedt?’’ De doelstelling die hieruit voorkomt is inzicht geven in hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt. Zodat op basis van de input van de jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege kan worden behouden of vernieuwd. Met behulp van de vier deelvragen die in hoofdstuk 4 beantwoord zijn, wordt de hoofdvraag beantwoord. De kernconcepten die hierin leidend zijn, zijn als volgt: leefwereld, rouw, rouwproces, rouw-ondersteuningsbehoefte en preventie.

Uit de data is gebleken dat de jongeren emotionele, cognitieve, gedragsmatige en lichamelijke reacties kunnen ervaren op het verlies van hun gezinslid, zoals de definitie van ‘rouw’ stelt (Kuyper & Keirse, 2010, p. 2). Hierbij komt naar voren dat deze reacties op elkaar van invloed kunnen zijn. Verdiepend aan de gebruikte definitie van ‘rouw’ is dat het merendeel van de jongeren ook een reactie gegeven hebben wat voort lijkt te komen uit een sociaal proces. Dit kan onderbouwd worden met literatuur van rouwtherapeuten Weijers en Penning, zij menen dat leren omgaan met verlies van jongs af aangeleerd moet worden (2001). Aanvullend hierop stelt rouwdeskundige Maes dat de ervaring en uitdrukking van rouw mede wordt gestuurd en gekleurd door de context waarin er geleefd wordt (2014). Verder is uit de data naar voren gekomen dat als reactie op het verlies, bewustwording een overkoepelend thema is onder de jongeren. Een veel gehoorde reactie is dat de jongeren tijd nodig hadden, voordat het verlies bij hen was doorgedrongen. Zij ervaarden dat ze niet goed wisten wat ze moesten voelen. Deze reactie kan gekoppeld worden aan de eerste rouwtaak van Worden: het aanvaarden van het verlies (1992). Het thema ‘bewustwording’ onder de jongeren kan verklaard worden door de jonge leeftijd waarop da hun gezinslid zijn verloren. In de midden-adolescentiefase (14 tot 16 à 17 jaar) ontwikkelen zij pas stapsgewijs hoe zij om kunnen gaan met abstracte taken, zoals anticiperen op een verlieservaring. Daarbij wordt in de late adolescentie (16 à 17 tot 22 à 25 jaar) pas het inzicht vergroot in eigen gevoelens en behoeften (Jolles, 2017).

Vervolgens is uit de data naar voren gekomen dat de jongeren ervaren dat zij in hun rouwproces stilstaan bij het verlies maar ook doorgaan, wat afwisselend plaatsvindt. Dit is te herleiden naar het ‘verliesgerichte proces’ en het ‘restauratiegerichte proces’ in het Duale procesmodel van Stroebe en Schut. Daarbij is naar voren gekomen dat er een dunne scheidslijn kan zijn tussen het restauratiegerichte proces en het dagelijkse leven (Stroebe, 2009). Ook is uit de data gebleken dat de meerderheid van de jongeren, naast praten en emotionele uiting, het als fijn heeft ervaren om op creatieve wijze stil te staan bij het verlies. Dit kan in verband worden gebracht met het gegeven dat jongeren over een ruim vermogen van creativiteit en communicatiemogelijkheden beschikken (De Visscher, 2011). Wat opvallend is, is dat uit de data naar voren is gekomen dat het merendeel van de jongeren hun rouwproces die met van hun broertjes vergelijken. Mogelijk zou dit een onbewuste copingstrategie zijn; door te vergelijken kunnen zij inzicht krijgen in hoe er gerouwd kan worden en hoe zij zelf rouwen. Ook kan dit herleid worden naar dat de

sociale omgeving van invloed is op het rouwproces, zoals Maes stelt (2014) Verder is naar voren gekomen dat de twee jongeren waarvan het verlies van hun gezinslid langer geleden is (7 en 15 jaar), allebei ervaren dat zij hedendaags niet meer veel stilstaan bij het verlies. Eén jongere ervaart dat hij zijn rouwproces heeft afgerond. Dat het rouwproces een eindstadium kent, komt overeen met de visie van Worden (1992). Tot slot is het opvallend dat er gesproken wordt over ‘rouw verwerken’ door de jongeren, waarover Worden ook spreekt (1992). Tegenwoordig wordt er in de nieuwere visies op rouw gesproken van een rouwproces; wat een proces van aanpassing is (Westerink, 2015). Hierbij kan de vraag gesteld worden of de jongeren zijn gaan spreken over hun rouwverwerking, omdat dit door invloeden uit de systeemwereld komt of omdat zij dit op deze manier ervaren (van der Lans, 2011).

Vervolgens is uit de data gebleken dat het aanneembaar is dat in de belemmerende en beschermende factoren die jongeren ervaren, behoeften liggen aan steun. Uit de data is naar voren gekomen dat de behoeften die rouwende jongeren kunnen hebben, overeenkomstig zijn met de behoefte bij rouw zoals rouwdeskundige Keirse deze heeft aangeduid (2009). Aan deze behoefte blijken de psychologische basisbehoeften ‘relatie’ of ‘autonomie’ ten grondslag te liggen, aangeduid door Deci en Ryan (2002). Ook leek de behoefte aan positiviteit naar voren te komen, echter is deze behoefte niet opgenomen in de behoefte bij rouw van Keirse (2009). Zo komt uit de data over beschermende factoren naar voren dat het merendeel van de jongeren ervaren dat hun optimisme hen hielp in hun rouwproces. Ook geeft één jongere aan dat hij de gezelligheid met zijn familie als helpend ervoer. Daarnaast geeft de helft van de jongeren aan dat het vinden van afleiding hun goed deed. Hieraan kan de behoefte aan positiviteit onderliggend zijn. Uit de literatuur blijkt dat positieve emoties ervaren en uiten een belangrijke adaptieve functie in het rouwproces hebben. Zij verhogen het welbevinden en hebben een positief effect op de emotionele pijn (Maes & Modderman, 2014).

Tot slot is uit de data gebleken dat het aansluiten bij de rouwbehoefte, leidt tot positieve ervaringen over de ondersteuning die op school geboden wordt. Hierbij blijkt wel dat het hebben van een band of een klik belangrijk is voor de jongeren om op de ondersteuning in te gaan. Ook blijkt uit de data-analyse dat de rouwondersteuning is opgebouwd uit drie vormen van preventie, zoals Mrazek en Haggerty deze ook construeren (1994). Binnen de school ligt de universele preventie bij de mentor. De rouwgroep kan als een vorm van selectieve preventie gezien worden. Het LBBT vormt de geïndiceerde preventie. Het blijkt wel dat de preventie niet altijd wordt aangeboden of aansluit. In sommige gevallen kan dit leiden tot negatieve ervaringen over de rouwondersteuning met negatieve gevolgen op het rouwproces. Hieruit is geconcludeerd dat binnen de aangeboden rouwondersteuning ruimte voor vernieuwing is. Tot slot blijkt dat de jongeren in het algemeen positief zijn over een rouwgroep op school, bestaand uit lotgenoten. Dit kan in verband worden gebracht met dat in de adolescentiefase de leeftijdsgenoten een belangrijke positie in nemen voor de jongeren (Jolles, 2017).

5.2 Discussie

In de discussie wordt ingegaan op de beperkingen en kwaliteiten van dit onderzoek. Dit wordt gedaan aan de hand van de betrouwbaarheid, validiteit en generaliseerbaarheid. Daarnaast wordt besproken wat voor bijdrage het onderzoek levert aan de theorie en de praktijk. Hierin wordt de waarde besproken voor de

opdrachtgever, de doelgroep en de beroepspraktijk van het maatschappelijk werk.

5.2.1 Beperkingen

In dit onderzoek is voor het verkrijgen van data gekozen voor de dataverzamelmethode semigestructureerde interviews. Een beperking van deze methode is dat interviewvragen uitnodigen tot sociaal wenselijk gedrag. Dit is ook aannemelijk bij het vragen naar het gevoelige thema rouw en de ervaring over de gekregen rouwondersteuning. Hierdoor kunnen de gegeven antwoorden afwijken van de ervaren werkelijkheid, wat de validiteit aantast. Daarnaast zijn er vragen tijdens het interviewen toegevoegd in reactie op de jongere, dit tast de betrouwbaarheid aan.

Naast semigestructureerde interviews is gekozen voor de dataverzamelmethode participerende observatie. De participerende observatie is gerealiseerd door de onderzoeker deel te laten nemen aan en te laten observeren in een bijeenkomst van de rouwgroep. Een nadeel van de onderzoeksmethode is dat selectieve perceptie ten grondslag ligt aan de observaties. Door de dubbele rol; participant en observant, die de onderzoeker vervulde is de selectieve perceptie versterkt. Dit beperkt de betrouwbaarheid van de observatie. Bovendien heeft de onderzoeker een eigenverlies ervaring van een gezinslid. Dit heeft geresulteerd in een geëngageerde rolinvulling bij zowel de participerende observatie als de semigestructureerde interviews. Het opzijzetten van eigen opvattingen, gevoelens en ervaringen werd hierdoor bemoeilijkt. Dit beperkt de betrouwbaarheid van het onderzoek. Daarnaast wisten de jongeren bij het deelnemen aan de onderzoeksmethodes van de verlieservaring van de onderzoeker. Dit kan andere reacties uitgelokt hebben dan wanneer een andere onderzoeker het onderzoek had uitgevoerd of de onderzoeker dit niet verteld had. Dit tast ook de betrouwbaarheid van het onderzoek aan. Verder moet gezegd worden dat de beperkte omvang van de onderzoekspopulatie, de kwalitatieve aard van dit onderzoek en de uniekheid van het rouwproces beperkingen zijn voor het generaliseren van dit onderzoek naar de populatie jongeren waarvan een gezinslid is overleden.

Bij de werving van de jongeren is gebruik gemaakt van de zelfselectiemethode. Een beperking hiervan is dat het een vertekend beeld kan geven van de doelgroep. Zo hebben er geen jongeren waarvan een broertje of zusje is overleden, deelgenomen aan de participerende observatie en de semigestructureerde interviews. Dit tast de generaliseerbaarheid van het onderzoek aan. Daarnaast is het aannemelijk dat jongeren die omgaan met hun rouwproces door erover te praten zich eerder aanmelden voor een interview. Dit kan ook een vertekend beeld geven, wat de generaliseerbaarheid aantast. Verder is bij de werving van de jongeren er geen rekening mee gehouden dat de uitnodigingsbrieven ook naar jongeren zijn gestuurd, waarvan de ouder voor de adolescentiefase is overleden. Terwijl in het vooronderzoek, in de vorm van een literatuurstudie, de focus heeft gelegen op jongeren die in de adolescentiefase de dood van een gezinslid meemaken. Dit is voortgekomen uit een onvolledige afbakening van de onderzoekspopulatie. Hierdoor hebben jongeren aan het interview deelgenomen die in verschillende ontwikkelingsfases hun gezinslid hebben verloren. De ontwikkelingsfase is van invloed op de manier van reageren op en omgaan met het verlies. Deze factor tast ook de generaliseerbaarheid van het onderzoek aan. Daarnaast heeft dit ertoe geleid dat de onderzoeker bij het eerste interview met de jongere waarvan zijn gezinslid op de basisschool is overleden, met de vraagstelling gering rekening heeft gehouden met zijn ontwikkelingsfase destijds. Dit kan de validiteit van de antwoorden hebben beperkt. In ditzelfde interview viel op dat deze jongere zich

vaker tegenspreekt. Dit zou mogelijk door de vraagstelling kunnen komen, maar ook doordat het overlijden langer geleden is. Hierdoor moet hij verder terugdenken wat ertoe kan leiden dat hij zijn rouwproces minder scherp voor ogen heeft. Dit tast de validiteit van het onderzoek ook aan.

Tot slot heeft een jongere deelgenomen aan het interview die op driejarige leeftijd zijn ouder was verloren. Hierdoor zijn deze data voor een groot deel gebaseerd op wat hij weet via zijn moeder. Doordat de ervaring niet uit eigen herinnering is verteld, maar uit een secundaire bron, wordt de validiteit aangetast. Ook had deze jongere tekeningen meegenomen naar het interview waaruit de onderzoeker interpretaties heeft gemaakt. Dit beperkt de betrouwbaarheid van het onderzoek.

5.2.2 Kwaliteiten

Kwaliteiten van dit onderzoek betreffende de betrouwbaarheid, zijn als volgt. De onderzoekconclusies zijn controleerbaar en inzichtelijk gemaakt, doordat de open gecodeerde transcripties zijn toegevoegd. Hierbij is zorgvuldig gewerkt aan de transcripties door middel van spraakopnames die teruggeluisterd konden worden.

Een sterk punt van dit onderzoek is dat de onderzoeker dichtbij de beleving van het verlies door de jongeren is gekomen. Dit is ten gunste van de validiteit. Dit is onder andere bereikt door de twee dataverzamelmethodes semigestructureerde interviews en participerende observatie. Hierdoor is sprake van triangulatie geweest, wat van positieve invloed is op de validiteit van het onderzoek. De methode semigestructureerde interviews biedt de jongeren de mogelijkheid om de vragen met eigen gekozen woorden te beantwoorden. Vervolgens had de onderzoeker de mogelijkheid om hierop aan te sluiten door middel van doorvragen. Hierdoor kon de onderzoeker dichtbij de ervaring van het rouwproces komen, wat de validiteit verhoogd. De methode participerende observatie heeft ervoor gezorgd dat de onderzoeker een insidersperspectief kreeg. Hierdoor kreeg de onderzoeker data uit de geleefde ervaring. Dit heeft de validiteit van het onderzoek ook verhoogd.

Daarnaast lijkt het dat de eigen verlieservaring van de onderzoeker ook positief heeft bijgedragen. De geëngageerde rolinvulling kan ertoe geleid hebben dat de jongeren open durfden te spreken, wat de validiteit verhoogt. Zo gaven de jongeren aan dat de band belangrijk is voor het willen vertellen van hun verhaal. De onderzoeker was voor de jongeren onbekend of ze hadden haar één keer gezien. De gedeelde verlieservaring heeft ertoe kunnen leiden dat zij wel deze band ervoeren.

Verder konden de jongeren ervoor kiezen om in gesprek te gaan aan de hand van een creatief middel, waar ook gebruik van is gemaakt. Door het aanbieden van een creatief middel kon de jongere meer gezegd krijgen over de verlieservaring, dit verhoogt ook de validiteit.

De volgende onverwachte vondsten vormen een kwaliteit in het onderzoek. Eén van de jongeren had naar het interview kindertekeningen meegenomen. Aan de hand van de tekeningen kon hij afleiden hoe hij als kleuter het verlies van zijn gezinslid had ervaren. Daarnaast werd in de participerende observatie gebruik gemaakt van de werkvorm 'dichten'. Door het verlies op een creatieve wijze te benaderen, kwamen in de gedichten kernwoorden naar voren die het ervaren verlies beschreven. Deze vondsten zijn ten gunste van de validiteit. Tot slot was een positief verschijnsel voor het onderzoek dat de jongere waarvan de oma is

overleden, vergelijkbaar op het verlies heeft gereageerd als de andere jongere. Dit is ten gunste van de validiteit en de generaliseerbaarheid.

5.2.3 Bijdrage aan de theorie en praktijk

Wat dit onderzoek als bijdrage levert aan de theorie is dat de uitkomsten zowel het model van Worden als van Stroebe en Schut globaal onderschrijven. Hierdoor worden de rouwmodellen geldig geacht, wat hen bruikbaar maakt als richtlijnen bij rouwondersteuning in de praktijk.

Een opvallend verschijnsel uit de resultaten met betrekking tot de literatuurstudie is het sociale proces dat een rol lijkt te spelen in het rouwproces. Zo is naar voren gekomen dat het merendeel van de jongeren zich vergelijkt met hun broertje wat betreft de reactie op het verlies en het omgaan met het verlies. Daarnaast kwam naar voren dat de jongeren grotendeels bewust en onbewust de reactie en/of de manier van omgaan, overnemen van hun sociale omgeving.

Het sociale proces wordt onderbelicht in de theorie van Worden en Stroebe en Schut. In dit onderzoek heeft de focus niet gelegen op het sociale proces omtrent het rouwproces, desondanks kwam dit wel naar voren in de interviews. Om deze redenen zou het interessant zijn om in een vervolgonderzoek wel de focus te leggen op het sociale proces dat van invloed is op het rouwproces, om dit meer belicht te krijgen. Daarnaast was opvallend aan de uitkomsten dat de jongeren spreken over ‘rouw verwerken’, waarover Worden ook spreekt. In de recentere theorie wordt echter gesproken van een rouwproces; wat een proces van aanpassing is (zie begripsafbakening). Hierbij kan de vraag gesteld worden of de jongeren zijn gaan spreken over ‘rouwverwerking’, omdat ze dit uit de systeemwereld kennen of omdat zij dit op deze manier ervaren. Dit is een interessante bevinding, wat een aanzet kan geven tot nader onderzoek.

Wat dit onderzoek bijdraagt aan de praktijk is allereerst dat het onderzoek kennis heeft opgeleverd over hoe jongeren hun rouwproces ervaren middels de inbreng van de rouwende jongeren zelf. Dit kan ertoe leiden dat zowel de opdrachtgever als de beroepspraktijk van het maatschappelijk werk inzicht krijgen in de vraag hoe het rouwproces door jongeren ervaren wordt. Ook kunnen de in kaart gebrachte ervaringen van de rouwende jongeren gebruikt worden als richtlijn bij het aanbieden van rouwondersteuning. Dit is ten gunste van de rouwende jongeren.

Bovendien heeft het onderzoek bevestigd dat het aanbieden van een rouwgroep op school als prettig ervaren wordt. Dit kan een aanzet geven tot het implementeren van een rouwgroep op andere voortgezet onderwijs scholen. Dit is ten gunste van rouwende jongeren op het voortgezet onderwijs. Tot slot zijn de uitkomsten omgezet naar implementeerbare interventies waar de opdrachtgever baat bij kan hebben. Het invoeren van deze interventies kan gunstig zijn voor de rouwende jongeren, aangezien het hun ontwikkeling, rouwproces en schoolcarrière kan bevorderen.

Hoofdstuk 6 Aanbevelingen

De aanbevelingen zijn opgesteld op basis van de doelstelling, het literatuuronderzoek en de resultaten. De doelstelling van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in hoe jongeren hun rouwproces ervaren met de rouwondersteuning die op het St. Bonifatiuscollege geboden wordt. Op basis van de input van de jongeren wordt bekeken of de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege behouden kan worden of vernieuwd. Uit het literatuuronderzoek en de resultaten is gebleken dat er ruimte is voor vernieuwing binnen de rouwondersteuning die het St. Bonifatiuscollege aanbiedt. De rouwondersteuning is onderverdeeld in mentorondersteuning, de rouwgroep en het LBBT. Er worden aanbevelingen gedaan voor de mentorondersteuning en de rouwgroep. Er zijn geen aanbevelingen voor het LBBT, omdat hiervoor te weinig data is verkregen. De eerste aanbeveling richt zich op investering in het mentorgesprek, wat onder mentorondersteuning valt. De andere drie aanbevelingen richten zich op de invulling van het programma van de rouwgroep. Hiervan richten de eerste twee aanbevelingen zich op het investeren in de kennismaking. De derde aanbeveling richt zich op het implementeren van een nieuwe creatieve werkvorm.

Aanbeveling mentorondersteuning: Mentorgesprek – checklist

In de resultaten is naar voren gekomen wat de jongeren in een mentorgesprek als fijn ervaren of als fijn zouden ervaren. Uit het literatuuronderzoek kwam naar voren dat de mentorondersteuning aan rouwende jongeren niet specifiek in een document van het St. Bonifatiuscollege staat beschreven. Hierdoor is er een mentorgesprek – checklist ontworpen voor mentoren. Deze checklist kunnen mentoren eenvoudig doorlopen om het nodige te vragen, of te kijken of zij het nodige hebben gevraagd. De punten uit de checklist zijn afgeleid uit de resultaten. Zo blijkt uit de resultaten dat het merendeel van de jongeren het prettig vindt als de mentor het verlies aanstipt in een mentorgesprek. Hiervan hebben twee jongeren hun gezinslid op de middelbare school verloren en één jongere op de basisschool. De helft van de jongeren geeft aan dat zij het prettig vinden als de mentor aan hen vraagt wat zij fijn zouden vinden omtrent het overlijden. Uit de resultaten blijkt ook dat de jongeren verschillende behoeftes hebben in het mededelen van het overlijden aan de klas. Verder geeft een jongere aan dat zij zich gesteund voelt door haar mentor, doordat zij heeft verteld over de rouwgroep en vraagt hoe het met haar gaat. Verder geeft één jongere aan dat hij had willen weten wat het LBBT inhoudt. Een andere jongere geeft hierbij aan dat zij dit niet persé had willen weten, maar zich wel kan voorstellen dat andere jongeren hieraan behoefte hebben. Tot slot is er als beschermende factor naar voren gekomen dat er de ruimte is om over het verlies te kunnen praten. Uit deze data, is de volgende “mentorgesprek-checklist” ontworpen:

Mentorgesprek - checklist

met leerling waarvan gezinslid is overleden, recent en langer geleden

- O Geef de leerling aan dat je weet van het overlijden.
- O Vraag of de leerling het met de klas wil delen?
 - O Zo ja, bespreek samen met de leerling hoe hij dit zou willen?
- O Vraag aan de leerling hoe het gaat en hoe het op school gaat?
- O Vraag aan de leerling of zij ergens hulp bij wil of ergens behoefte aan heeft?
- O Vraag of de leerling aan de Regenbooggroep wil deelnemen?
- O Vertel over het LBBT, de inhoud hiervan en wanneer mogelijk.
- O Geef aan dat de leerling bij jou terecht kan als er iets is.

Er is overleg met de zorgcoördinator van het St. Bonifatiuscollege geweest. De checklist kan in een document naar haar verzonden worden, waarna zij de checklist wil uploaden in de ELO-bestanden, hier kunnen mentoren uitleg vinden over het bieden van extra ondersteuning. Verder wordt aanbevolen om deze checklist naar de mentoren te E-mailen waarvan de opdrachtgever weet dat zij een jongere in de klas heeft waar recent of vroeger een gezinslid van is overleden.

Aanbevelingen rouwgroep

Allereerst geven alle geïnterviewde jongeren aan dat zij positief zijn over het idee van een rouwgroep op school. De helft van de jongeren die gebruik maken van de rouwgroep geven aan niets als niet prettig te ervaren. De overige jongeren geven aan als zij, vanuit hun verlieservaring, de ondersteuning mochten inrichten op school dat zij de rouwgroep een goed idee vinden. Hieruit wordt opgemaakt dat de rouwondersteuning van de rouwgroep om te behouden is. Verder kwam uit de resultaten naar voren dat in de ondersteuning van de rouwgroep expliciete wensen liggen. Twee wensen hiervan zijn niet uitgewerkt tot aanbevelingen. Eén wens hiervan was dat de begeleiders in gesprek gaan met een ervaringsdeskundige over een fijne benadering. Dit is niet opgenomen in de aanbevelingen, omdat het lezen van de resultaten ook deze informatie overbrengt. Daarnaast had een andere jongere expliciet de wens om meer met muziek te werken ter bevordering van haar rouwproces. Deze werkvorm wordt momenteel toegepast in de rouwgroep, waardoor er geen aanbeveling voor geschreven is. Wel wordt aanbevolen om deze werkvorm te behouden.

Aanbeveling rouwgroep: kennismakingsgesprek (intake)

Uit de input van de jongeren is het idee van een ‘kennismakingsgesprek’ voortgekomen (zie blz. 60). In dit document staan de richtlijnen voor het afnemen van een kennismakingsgesprek. Het idee is dat de jongeren kunnen aangeven of zij het fijn vinden om een kennismakingsgesprek te hebben of niet. Het kennismakingsgesprek moet geen vereiste worden, om het vrije karakter van de groep te behouden. Het kennismakingsgesprek is tot stand gekomen uit de volgende resultaten.

Er is gebleken dat er verschillende ideeën bestaan over wat de rouwgroep inhoudt en wat zij wensen te doen. Door verwachtingen naar elkaar uit te spreken in een kennismakingsgesprek, kan vervolgens hiermee rekening gehouden worden. Daarnaast kunnen er eventueel verwachtingen bijgesteld worden, waardoor een reëler beeld ontstaat over de groep. Ook blijkt uit de vraag wat de jongeren wensen aan ondersteuning, zij dit kunnen beantwoorden met specifieke wensen die toepasbaar zijn in de rouwgroep. Naar de ondersteuningswensen wordt ook in de bijeenkomst van de rouwgroep gevraagd. Alleen tijdens de bijeenkomst van de participerende observatie vertelden de jongeren hun wensen niet. Wellicht door dit één op één aan de jongeren te vragen, voelen zij meer veiligheid om hun wensen te delen. De wensen die aangegeven gaan worden in het kennismakingsgesprek kunnen omgezet worden tot opdrachten/thema's voor in de bijeenkomsten. Tot slot geeft de helft van de jongeren aan dat zij niet dieper willen ingaan op het verlies bij mensen die zij niet goed kennen. Door het implementeren van een kennismakingsgesprek raken de jongeren al bekend met een gezicht van de rouwgroep. Voor de jongeren zou dit drempelverlagend kunnen werken om naar de rouwgroep toe te gaan en hun verhaal te willen delen.

Kennismakingsgesprek voor de Regenbooggroep

Naar aanleiding van een aanmelding voor de Regenbooggroep nodigt één van de begeleiders de leerling uit op een intake. De intake vindt individueel plaats in een rustig gedeelte van de school. Het intakegesprek duurt ongeveer 15 minuten. In overleg met de leerling wordt een geschikt moment gekozen; in een pauze, tijdens een lesuur, of na/voor de lesdag.

Punten die aan bod komen in de intake:

- Kennismaken
- Vragen naar situatie/overledene
- Vragen naar verwachtingen ten aanzien van de bijeenkomsten, groep en begeleiders
- Vragen of zij wat willen bereiken
- Informatie geven over de bijeenkomsten
- Vragen naar wensen voor invulling van een bijeenkomst
- Vragen naar mobiele nummer

Maak tijdens het gesprek aantekeningen. Met de leerlingen die deelnemen wordt een groepsapp gevormd. Indien de begeleider meer kennis over de leerling wil, kan de begeleider naar het dossier van de leerling vragen bij de zorgcoördinator.

Aanbeveling rouwgroep: kennismakingsactiviteit eerste bijeenkomst

Op basis van de resultaten, is een kennismakingsactiviteit ontworpen voor de eerste bijeenkomst (zie blz. 61). De verdere structuur en het programma is afgeleid van de huidige bijeenkomsten.

Uit de volgende resultaten is het idee van een kennismakingsactiviteit tot stand gekomen.

Uit de resultaten is expliciet naar voren gekomen dat een jongere wenst om een gezellig gesprek als groep met elkaar te hebben in de bijeenkomsten. Wat hierop aansluit is dat de onderzoeker opviel in de participerende observatie dat er weinig interactie was tussen de jongeren onderling.

Daarnaast is ook deze aanbeveling gebaseerd op het moeilijk vinden om het verhaal te delen bij onbekende mensen. Tot slot geeft een jongere aan dat het rouwproces op een luchtige manier benaderen hem geholpen heeft. Door het implementeren van een kennismakingsactiviteit, is de benadering luchtig. Daarnaast zorgt het er voor dat de jongeren aan de nieuwe groep wennen en elkaar beter leren kennen. Dit kan positieve gevolgen hebben voor de groepsdynamiek en diepgang in de bijeenkomsten die volgen.

Aanbeveling rouwgroep: creatieve werkvorm landschap tekenen

Tot slot kwam expliciet naar voren dat een jongere wenst om een landschap in een bijeenkomst te gaan schilderen of tekenen, waarin zij haar gevoel kan uiten. Ook geven andere jongeren aan dat ze de doe-opdrachten in de groep als positief ervaren. Hieruit is een programma opgesteld voor een bijeenkomst, wat gekoppeld kan worden aan de tweede rouwtaak van Worden; het verwerken van de pijn (1992). In het programma is een werkvorm opgenomen die al gebruikt wordt; ansichtkaarten uitzoeken die bij je (situatie) passen. Het tekenen van een landschap kan hier goed op aansluiten. De structuur en het programma is afgeleid van de huidige bijeenkomsten (zie blz. 62)

Bijeenkomst 1: Kennismaking

structuur	invulling
Beginsituatie +/- 10 min	Ga met de leerlingen in een kring zitten en verwelkom ze. Biedt de leerlingen wat te drinken en wat lekkers aan.
Inleiding algemeen +/- 5 min	Neem het doel, het programma en de structuur van de Regenbooggroep met de leerlingen door: - de naam 'Regenbooggroep' uitleggen - doel; ervaringen delen over het verlies en tips en adviezen geven of ontvangen, aan de hand van praatthema's en creatieve werkvormen - bijeenkomst duurt +/- 2 lesuren met een pauze - in totaal zijn er +/- 6 bijeenkomsten
Inleiding bijeenkomst +/- 5 min	Neem het programma van vandaag met de leerlingen door: - met elkaar de groepsafspraken doornemen - met elkaar kennis maken door voorstelrondje - verder kennis maken door vragenpot maken
groepsafspraken +/- 5 min	• In de groep respecteren we elkaar • Wat we samen bespreken, blijft in de groep • Lachen mag, uitlachen niet • We laten elkaar uitpraten en luisteren naar elkaar • Je meld je aan of af via de groepsapp
Kennismaking – vragen maken +/- 25 min	Voorstelrondje: wie ben je, wie heb je verloren Werkvorm: Regenboogvragen pot maken Benodigdheden: pennen, gekleurd papier en scharen uit het handvaardigheidslokaal. En de 'Regenboogpot' die in de crypte komt te staan. Leg de opdracht uit aan de leerlingen, zie hieronder. Zet in het midden van de kring de Regenboogvragenpot. Leg ook gekleurd papier, scharen en pennen in het midden van de kring. De leerlingen mogen 2 á 3 kaartjes uitknippen. Laat ze op deze kaartjes een vraag schrijven waardoor ze de andere leerlingen beter leren kennen. Geef een paar voorbeelden (bijvoorbeeld; wat heb je van de zomervakantie gedaan? Wat maakt jou blij? Wat zou je met 1000 euro doen?) Wanneer de kaartjes geschreven zijn laat je ze in de pot doen. <i>*Als de leerling niet weet wat hij moet opschrijven, help de leerling. Of vraag aan de andere leerlingen dat zij een extra vraag weten voor op het kaartje van de leerling.</i>
Pauze +/- 5 minuten	Thee bijvullen, plaspauze etc.
Kennismaking – vragen beantwoorden +/- 30 min	Laat de zelfgemaakte vragenpot rondgaan. Om de beurt mogen de leerlingen een kaartje trekken en een vraag beantwoorden.
Afsluiting +/- 10 min	Vraag de leerling wat ze van het kennismaken vonden Spreek zo mogelijk een datum voor de volgende bijeenkomst af

Bijeenkomst: Landschap kaarten

Structuur	Invulling
Beginsituatie +/- 10 min	Ga met de leerlingen in de kring zitten en verwelkom ze. Biedt de leerlingen wat te drinken en wat lekkers aan.
Inleiding bijeenkomst +/- 5 min	Neem het programma van vandaag met de leerlingen door: vragenrondje; hoe het gaat ansichtkaarten uitzoeken landschap tekenen
Kern +/- 35 min	Vragenrondje: hoe gaat het werkvorm: ansichtkaarten uitzoeken Benodigdheden: ansichtkaarten, bv. te vinden bij een boekenwinkel Leg de opdracht uit, zie hieronder. Leg in het midden van de kring ansichtkaarten. Laat de leerlingen ansichtkaart(en) uitzoeken. Laat de leerlingen hun situatie vertellen aan de hand van de gevonden kaart ten aanzien van: relatie met overledene gevoel dat de kaart oproept met betrekking op het verlies, afscheid enz. manier hoe overledene een plaats krijgt in hun leven
Pauze +/- 5 min	Thee bijvullen, plaspauze etc.
Kern +/- 35 min	Werkvorm: Landschap tekenen Benodigdheden: potloden, stiften en dik papier van kaartformaat uit het handvaardigheidslokaal Leg de opdracht uit, zie hieronder. Nu de leerlingen inspiratie op hebben gedaan aan de hand van hun ansichtkaarten, mogen zij zelf een landschap gaan tekenen op kaartformaat. Laat ze een landschap kiezen die past bij hun verlieservaring. Leg uit dat ze in het landschap verschillende jaargetijden, weersomstandigheden, natuur etc mogen tekenen en het niet logisch hoeft te zijn. Zolang het voor hen logisch is wat ze ermee bedoelen en hun gevoel bij het verlies erin kwijt kunnen. Vraag na afloop naar wat zij hebben getekend en of zij willen vertellen wat het voor hen inhoudt. <i>* Deze kaart kan eventueel later gebruikt worden voor de opdracht brief schrijven aan de overledene</i>
Afsluiting +- 10 min	Vraag de leerling wat ze van de activiteiten vonden Spreek zo mogelijk een datum voor de volgende bijeenkomst af

Literatuurlijst

- American Psychiatric Association. (2014). *Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen (DSM-5)*. Amsterdam: Boom uitgevers Amsterdam.
- Baarda, D., de Goede, M., & Teunissen, J. (2009). *Basisboek Kwalitatief Onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.
- Bezemer, M. (2018). *Een klasgenoot verloor zijn ouders; vraag je hem naar zijn verdriet?* Opgehaald van Trouw: <https://www.trouw.nl/home/een-klasgenoot-verloor-zijn-ouders-vraag-je-hem-naar-zijn-verdriet~ab21f287/>
- Boeije, H. (2014). *Analyseren in kwalitatief onderzoek denken en doen*. Amsterdam: Boom Lemma.
- Boelen, P. (2017). *gz-ouderen2017*. Opgehaald van Verlies en rouw: Diagnostiek, risicofactoren, en behandeling van gecompliceerde rouw: <http://www.gz-ouderen2017.nl/images/sprekers/Boelen.pdf>
- Centraal Bureau Statistiek. (2013). *Jaarlijks verliezen ruim 6 duizend minderjarige kinderen een of beide ouders*. Opgehaald van Centraal Bureau Statistiek: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2013/32/jaarlijks-verliezen-ruim-6-duizend-minderjarige-kinderen-een-of-beide-ouders>
- CJG Oegstgeest. (2018). *Sociaal-emotionele ontwikkeling*. Opgehaald van cjgoegstgeest: <https://www.cjgoegstgeest.nl/pagina/puber/groei-en-ontwikkeling/sociaal-emotionele-ontwikkeling/592054>
- Crone, E. (2018). *Het puberende brein*. Amsterdam: Prometheus.
- de Groot, M., & de Keijser, J. (2008). *verlies door suicide. Werkboek voor nabestaanden*. Baarn: Uitgeverij Ten Have.
- de Visscher, K. (2011). *Met andere woorden*. Opgehaald van docplayer: <https://docplayer.nl/8870074-Met-andere-woorden-een-kader-voor-het-muzisch-agogisch-begeleiden-in-de-orthopedagogische-hulpverlening-1.html>
- de Vos, T. (2014). *opvoedadvies*. Opgehaald van Rouwen in de puberteit: <https://www.opvoedadvies.nl/rouw.htm>
- Deci, E., & Ryan, R. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, 68-78.
- Deci, E., & Ryan, R. (2002). Overview of Self-Determination Theory: An Organismic Dialectical Perspective. *ResearchGate*, 3-33.
- Evers, J. (2007). *Kwalitatief interviewen: kunst én kunde*. Utrecht: Uitgeverij Lemma.

- Fiddelaers-Jaspers, R. (2011). *De rouwende school*. Heeze: In de wolken.
- Gagné et al., M. (2015). The Multidimensional Work Motivation Scale: Validation evidence in seven languages and nine countries. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 178–196.
- Habermas, J. (1981). *The Theory of Communicative Action*. Cambridge : Polity Press.
- Hermes, J., Nabar, P., & Dieleman, A. (2012). *Leefwerelden van jongeren*. Bussem: Uitgeverij Coutinho.
- IndeWolken. (2015). *in-de-wolken*. Opgehaald van Rouw bij jongeren: <https://www.in-de-wolken.nl/rouwinfo/jongeren/rouwbijjongeren>
- James, T., & Woodsmall, W. (2017). *Time Line Therapy and the Basis of Personality*. Verenigd Koninkrijk: Crown House Publishing.
- Jolles, J. (2017). *Het Tienerbrein*. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V.
- Jonger. (2018). *Jonger*. Opgehaald van Verlies en rouw: <https://jonger.nu/casestudy/verlies-en-rouw/>
- Kerise, M. (2009). *Kinderen helpen bij verlies*. België: Lannoo.
- Kuyper, M., & Keirse, M. (2010). Rouw. *Integraal Kankercentrum Nederland*, 2.
- Maes, J. (2014). *Handboek Rouw Rouwbegeleiding en Rouwtherapie*. Antwerpen: Witsand Uitgevers Bvba.
- Mrazek, P., & Haggerty, R. (1994). *Reducing Risks for Mental Disorders*. Washington: National Academy Press.
- NCJ. (2009). *NCJ*. Opgehaald van richtlijn: Begeleiding gezin bij overlijden kind: <https://www.ncj.nl/richtlijnen/alle-richtlijnen/richtlijn/?richtlijn=6&rlpag=642>
- Nieuwenbroek, A., & Ruigrok, J. (2010). *Handboek Faalangst training*. Noord-Brabant : Uitgeverij Quirijn.
- Roos, S. d., & Dinther, M. v. (2011). *Preventie in de hulp- en dienstverlening; toepassingen en achtergronden*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Spuij, M., Stikkelbroek, Y., Goudena, P., & Boelen, P. (2008). Rouw en verliesverwerking door jeugdigen. *Kind en adolescent*, 80-93.
- St. Bonifatiuscollege. (2016-2017). *Bundel Persoonlijk mentoren*. Utrecht, Utrecht.
- St. Bonifatiuscollege. (2018). *Missie en visie*. Opgehaald van bonifatiuscollege: <http://www.bonifatiuscollege.nl/>

- Stichting Achter de Regenboog. (2014). *Missie*. Opgehaald van achterderegenboog:
<http://www.achterderegenboog.nl/missie/>
- Stichting Achter de Regenboog. (2014). *Missie*. Opgehaald van Achterderegenboog:
<https://www.achterderegenboog.nl/missie/>
- Stroebe, M. (2009). Voorbij het gebroken hart. *Psychologie en Gezondheid*, 241-251.
- Uitvaart. (2011). *Uitvaart*. Opgehaald van Manu Keirse over problematische rouw:
<https://www.uitvaart.nl/infotheek/reportages/uitvaartvoorlichting/rouw/manu-keirse-over-problematische-rouw>
- van der Lans, J. (2011). *socires*. Opgehaald van loslaten, vertrouwen, verbinden:
https://www.socires.nl/downloads/20120338_Loslaten.pdf
- van der Maarel, L. (2013). *Kinderen in spagaat*. Ten Have.
- van der Meide, H. (2017). Het onthullen van ervaringen. *Kwalon*, 21-28.
- van Ewijk, H. (2010). *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*. Amsterdam: SWP.
- van Ewijk, H., Spierings, F., Spierts, M., & Sprinkhuizen, A. (2016). *Basisboek sociaal werk*. Amsterdam: Boom Uitgevers Amsterdam.
- van Manen, M. (2005). Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities. *Kwalon*, 30-36. Opgehaald van tijdschriftkwalon:
https://www.tijdschriftkwalon.nl/scripts/shared/artikel_pdf.php?id=KW-10-1-7
- van Wielink, J., Wilhelm, L., & Geelen-Merks, D. (2017). *Professioneel begeleiden bij verlies*. Amsterdam: Boom Uitgevers Amsterdam.
- Verhoeven, N. (2011). *Wat is onderzoek?* Amsterdam, Nederland: Boom Lemma.
- Weijers, A., & Penning, P. (2001). *Het leven duurt even lang*. Eigen beheer: Nijmegen.
- Westerink, D. (2015). *Rouwen, hoe werkt dat eigenlijk?* Opgehaald van Daanwesterink:
<http://www.daanwesterink.nl/rouwen/>
- Wijngaards-De Meij, L., Stroebe, M., Schut, H., Stroebe, W., van den Bout, J., van der Heijden, G., & Dijkstra, I. (2008). Parents grieving the loss of their child: Interdependence in coping. *British Journal of Clinical Psychology*, 31-42.
- Worden, J. (1992). *Verdriet en rouw*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger B. V.

Bijlage A: Vragenlijst Jongeren

Welkom

- a. Voorstellen
- b. Eten en drinken aanbieden
- c. Danken voor deelnamen
- d. Onderzoek introduceren
- e. Uitleg interview

Deelvraag 1: Hoe rouwen jongeren om het verlies van een gezinslid?

Rouw

Wie ben je verloren?

Hoelang geleden is het verlies?

Waardoor ben je je moeder/vader/broer/zus verloren?

Wat voor reacties riepen het verlies bij jou op?

Deelvraag 2: Hoe integreren jongeren het verlies van een gezinslid in hun leven?

Rouwproces

Hoe ga je met het verlies om?

Wat veranderde als gevolg van het verlies? Hoe ga je hier mee om?

Hoe krijgt het verlies een plaats in jouw leven?

Deelvraag 3: Welke rouw-ondersteuningsbehoeften hebben jongeren in hun rouwproces?

Rouw-ondersteuningsbehoeften

Wat vind jij moeilijk in het omgaan met het verlies?

Waarin ervaar jij ondersteuning te willen hebben?

Hoe word jij gesteund in je rouwproces?

Deelvraag 4: Hoe ervaren jongeren de rouwondersteuning op het St. Bonifatiuscollege ?

Preventie

Hoe ervaar jij de ondersteuning van mentor/rouwgroep/LBBT?

Wat vind je fijn aan de ondersteuning op school?

Wat vind je niet fijn aan de ondersteuning op school?

Hoe zou de ideale ondersteuning er voor jou uitzien?

Afsluiten

- a. Zijn er verder nog dingen onbesproken gebleven die je wil vertellen?
- b. Hoe heb je dit gesprek ervaren?
- c. Heb jij nog vragen aan mij?
- d. Danken voor deelname

Bijlage B: Observatieschema

Hieronder het half gestructureerde observatieschema weergegeven volgens 'Basisboek Kwalitatief Onderzoek' (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2009).

Observatieschema	
Observatie concept	Veldnotities
Rouwen - emotionele, - cognitieve, - gedragsmatige, - lichamelijke reacties op het verlies	
Rouwproces - omgaan met het verlies - omgaan met situaties als gevolg van het verlies - met het verlies leren leven	
Ondersteuningsbehoeften - ondersteuningsmethodes - moeilijkheden - krachten	
Ervaring rouwondersteuning - houding jongeren - interactie - waardering	

Bijlage C: Uitnodiging voor jongeren die deelnemen aan de rouwgroep

(weggehaald wegens bescherming van persoonsgegevens)

Bijlage D: Uitnodiging voor jongeren die niet deelnemen aan de rouwgroep

(weggehaald wegens bescherming van persoonsgegevens)

Bijlage E: Uitnodiging voor oud-leerlingen van het St. Bonifatiuscollege

(weggehaald wegens bescherming van persoonsgegevens)

Bijlage F: Achtergrondschets Maud

Maud is een meisje van 13 jaar. Ze vindt het leuk om te schilderen, piano te spelen, te sporten en met vriendinnen af te spreken. Haar gezin bestond uit haarzelf, haar vader en moeder. Ze is haar moeder afgelopen zomervakantie (2018) verloren aan leverkanker. Tot aan het overlijden kreeg zij verschillende berichten te horen over de gezondheidstoestand van haar moeder.

In groep 6 van de basisschool kreeg ze te horen dat haar moeder een ziekte had. Ze kan zich herinneren dat ze daar verdrietig om was en haar motivatie voor school achteruitging. Als gevolg daarvan daalden haar cijfers. In deze tijd overleed ook een oppas van haar. Ze geeft aan dat dit haar nog verdrietiger maakte. Ze vervolgt met: *‘En toen was ik best wel verdrietig de heel tijd’* (Maud, A17, 26-03-2019). In groep 8 kreeg ze te horen dat haar moeder kanker had en een operatie moest ondergaan. Vervolgens hoorde ze in de eerste klas op het St. Bonifatiuscollege dat haar moeder zou gaan overlijden. Toen haar moeder dit nieuws vertelde, zag ze groot verdriet bij haar moeder. Zijzelf voelde niet zoveel, wat het volgende met haar deed: *‘Dus het voelde een beetje raar, omdat ik zat van moet ik nu huilen? Terwijl ik helemaal niet het gevoel had dat ik moest huilen’* (Maud, A7, 26-03-2019). Ze bevestigt dat het bericht nog niet tot haar doorgedrongen was.

In de tijd die volgde tot het overlijden geeft Maud aan dat ze niet echt door had dat haar moeder ziek was. Ze heeft deze periode als volgt ervaren:

En ik weet nog wel dat ze af en toe, had ze dan middagen dat ze gewoon even op de bank lag ofzo. Maar ze was altijd nog wel heel vrolijk. Dus het is niet dat het een heel vervelende periode was. Het was gewoon, we wisten het. Maar we hadden het nog niet echt door, omdat we het niet echt zagen dat ze zou overlijden (Maud, A19. 26-03-2019).

Ze vervolgt met dat ze tot de laatste dag van haar moeder het niet echt door had dat haar moeder zou overlijden.

Deze zomervakantie ging ze met haar vader en moeder op vakantie in Nederland. Ze vertelt dat haar

moeder opeens heel erg ziek werd, ze de ambulance hebben gebeld en vervolgens is overleden. Maud vindt wel dat het afscheid goed verlopen is en vertelt het volgende erbij:

Eigenlijk best wel goed want we wisten al best wel lang voordat ze overleed dat ze zou overlijden. Dus ze heeft best wel veel kunnen doen en zeggen en daardoor was ze eigenlijk ook wel gewoon klaar om dood te gaan. Omdat ze alles had gedaan wat ze wilde alles had gezegd wat ze wilde. En er was niet nog iets onrustigs (Maud, A2, 26-03-2019).

Ze geeft aan dat zichzelf hierdoor in eerste instantie ook rust ervaarde.

Bijlage G: Achtergrondsheets Joris

Joris is een jongen van 15 jaar oud. Hij vindt het leuk om met zijn vrienden te zijn en hij doet aan hockey. Zijn gezin bestond uit zijn broertje, vader en moeder. Toen Joris in groep 5 zat van de basisschool, is zijn moeder overleden aan borstkanker. Dit was 7,5 jaar geleden, in 2011. Hij vertelt dat zijn moeder daarvoor al 7 jaar ziek was. De kanker werd ontdekt toen zijn broertje 0 was en hijzelf 2,5 jaar oud. De dokters dachten dat zijn moeder toen nog maar een half jaar te leven had.

Hij vertelt dat van deze 7 jaar zijn moeder ook ongeveer 4 á 5 jaar lang nog wel dingen kon, zoals dat ze gingen bergwandelen. Later in het gesprek vertelt Joris het volgende hierover: *“Maar er was wel ook best een lange tijd dat niet heel veel aan de hand was, behalve dat ze op elke maandag gewoon een chemokuur kreeg”* (Joris, B15, 28-03-2019). Hij vertelt wel dat zijn moeder medicijnen kreeg die ervoor zorgden dat ze zich anders kon gaan gedragen:

Soms lag ze in bed en had ze heel veel medicijnen en kon ze eigenlijk niet normaal met mij praten of reageren. Dus dan had ik echt wel van ja, ja dat vond ik niet leuk, dan vond ik het ook niet meer leuk om met haar te praten. Of dan had ze, juist iets van, dacht ze dat ze alles kon. Dat gebeurde er met die medicijnen dus ik vond haar eigenlijk een beetje raar op dat moment (Joris, B25, 28-03-2019).

Hij vertelt dat zijn vader hier ook moeite mee had en dat zijn ouders veel ruzie kregen. Later in het gesprek herhaalt hij: *“Mijn vader en moeder hadden ruzie door alle stress die er was”* (Joris, B16, 28-03-2019). Verder vertelt hij dat zijn oma op maandagen langs kwam om thuis te helpen. Als hij nu op deze tijd terugkijkt, denkt hij dat hij waarschijnlijk niet helemaal begreep wat er aan de hand was, omdat hij nog jong was.

De laatste 2 maanden ging het slecht met zijn moeder. Hij vervolgt dat zijn moeder heel de dag in bed lag en hij niet meer een normaal gesprek met haar kon hebben. Op een gegeven moment werd hij in de nacht wakker gemaakt door zijn vader, hij vertelde dat zijn moeder was overleden. Joris vertelt dat hij naar haar is toegegaan en het toen zelf zag. Dezelfde nacht is de familie naar hen toegekomen en heeft hij beneden geslapen.

Bijlage H: Achtergrondsheets Niels

Niels is een jongen van 18 jaar. Niels heeft een grote vriendenkring. Zo vertelt hij dat zijn gezin goed bevriend is met de overburen, hij veel vrienden uit zijn buurt, vrienden op school en vrienden van het roeien heeft.

Het gezin van Niels bestond uit hemzelf, zijn vader en moeder. Zijn vader is overleden aan een auto-immuunziekte toen hij drie jaar oud was. Zijn moeder was nog zwanger van zijn broertje toen zijn vader overleed. Niels vertelt dat de ziekte van zijn vader twee á drie jaar eerder was geconstateerd, voordat hij overleed.

Niels kan zich niet veel herinneren aan de tijd voordat zijn vader overleed door zijn jonge leeftijd. Wel geeft hij aan dat één van zijn allereerste herinneringen een moment van zijn vaders crematie is. Hij vertelt hierover het volgende:

En dat is echt één van de eerste herinneringen. En dat herinner ik mij nog wel dat ik daar, ik mocht dan het as uitstrooien en dat was dan met een groep mensen aan de rand van het meertje waar we zijn as in het water hebben gegooit (Niels, C16, 03-04-2019).

Hij geeft aan dat hij het mooi vindt dat hij deze herinnering heeft.

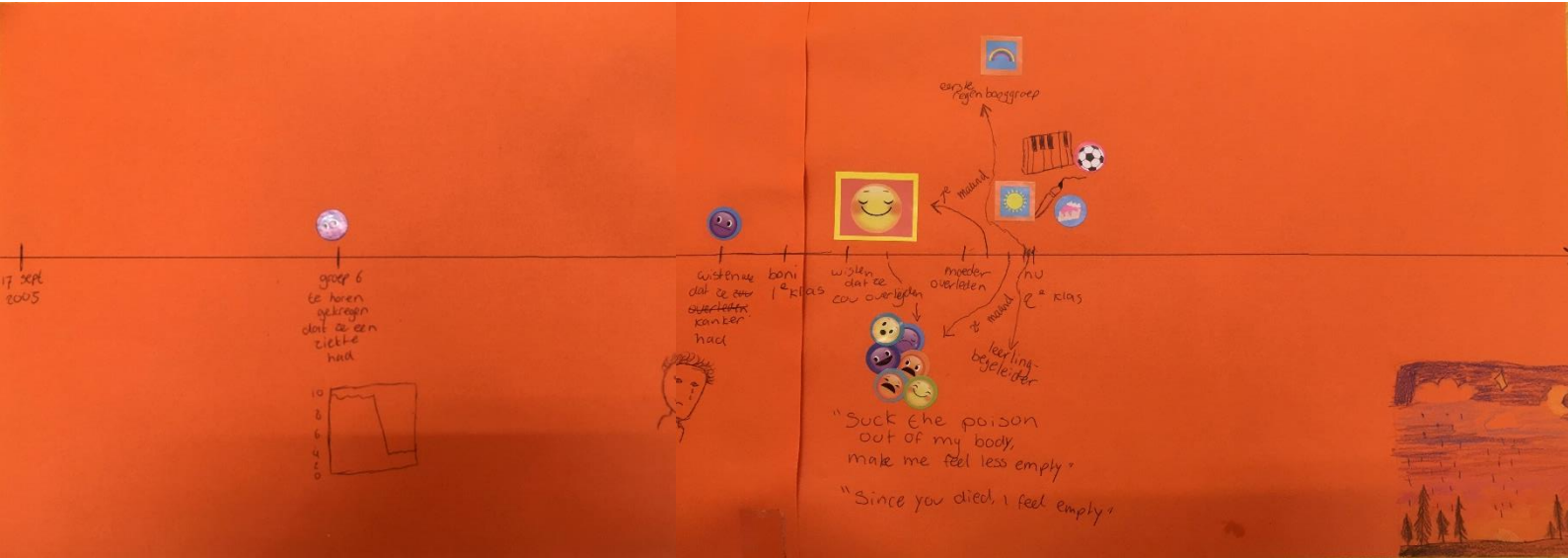
Bijlage I: Achtergrondsheets Indra

Indra is een meisje van 15 jaar oud en zit in Havo 4. In de tweede is ze naar het St. Bonifatiuscollege gekomen, omdat ze van de Mavo naar de Havo mocht doorstromen. Indra houdt van zingen, piano spelen en muziek. Haar gezin bestond uit haar vader, moeder, twee broers en ook haar oma. Indra heeft een Surinaamse achtergrond en gelooft in het hindoeïsme. Vorig jaar, in maart 2018, is haar oma op vakantie in haar slaap komen te overlijden.

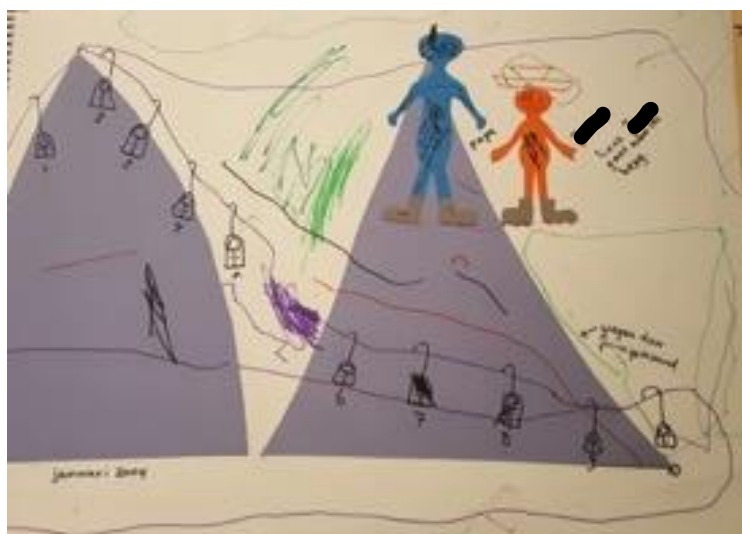
Haar oma woonde bij hun thuis waardoor zij deel van het gezin was geworden. Indra vertelt hierover het volgende: *“Ze woonde altijd al bij ons thuis, dus het was eigenlijk een soort van ja derde ouder”* (Indra, D4, 09-04-2019). De band met haar oma omschrijft ze als volgt: *“Ik denk gewoon heel, jawel gehecht. Wel altijd gezellig en leuk, heel close ja dat wel”* (Indra, D9, 09-04-2019). Ook vertelt ze dat haar oma vroeger op haar paste als haar ouders aan het werk waren, haar opving als ze thuiskwam van school en haar verzorgde als ze ziek was.

Op de dag dat Indra van het overlijden hoorde, herinnert ze zich dat ze een leuke dag in de stad had gehad. Ze geeft aan dat toen ze thuiskwam er een sfeer was die ze nog nooit had gevoeld. Haar vader vertelde toen dat haar oma was overleden. Dit was voor Indra en haar gezin erg onverwachts, doordat ze op haar suikerziekte na gezond was. Haar oma is in Suriname gecremeerd en hier is Indra niet bij geweest. Ze heeft hierdoor de crematie via beeldmateriaal gevolgd.

Bijlage J: Tijdlijn Maud

Bijlage K: Kindertekeningen Niels

Januari 2004 – voor het overlijden

Maart 2004 – na het overlijden
 “Voor mijn mam, niet voor iemand anders!”
 “Regen”

Augustus 2004 -
 “Voor papa waar hij in het riviertje is”

Maart 2006 – Papa die zegt “Hoera”
 mama,
 Niels,
 Bart.

Bijlage L: Participerende observatie

(weggehaald wegens bescherming van persoonsgegevens)

Bijlage M: Transcripten

(weggehaald wegens bescherming van persoonsgegevens)

Bijlage N: Codeboom

Achtergrondschets respondent

- ❖ **Persoonsschets** (A1, A73) (B1, B2, B3) (C1, C3, C4, C44) (D1, D2, D4, D5, D6, D8 t/m D11, D21, D78, D79)
- ❖ **Verloop tot overlijden** (A2 t/m A23) (B4, B5, B6, B9 t/m B16, B18, B19, B78) (C5, C10, C11, C15, C16, C17, C22) (D12, t/m D15)

Rouw

- ❖ **Verloren gezinslid** (A1) (B1) (C1) (D3)
- ❖ **Ervaren rouwreacties**
 - **Emotioneel** (A23, A24, 25, A27, A29, A31, A32, A34, A36, A37, A39, A40, A42, A43, A50, A5) (B21, B27, B28) (C36, C43) (D20, D21, D22, D23, D24)
 - **Lichamelijk** (A26, A28) (D25)
 - **Gedragmatig** (A33, A34, A78) (B22) (D26, D29, D30)
 - **Cognitief** (A30, A35, A47, A48, A49, A52, A86, A88, A89) (B25, B26, B35) (C34, C35, C40)

Rouwproces

- ❖ **Omgaan met het verlies**
 - **Stilstaan**
 - Praten (A54, A56, A60, A61) (B41, B50, B74, B76, B77) (C57, C58, C59, C60) (D19, D36)
 - Creatief (A41, A55, A57, A58, A133) (C18, C19, C20, C21, C23, C24) (D17, D35, D47 t/m D50, D55, D58)
 - Emoties uiten (A130, A131) (B36, B49) (C69) (D43)
 - Aan denken (A132) (B37) (C8, C9, C25, C27, C37) (D27, D38, D51, D59, D81)
 - Sociaal (B20, B31, B39, B40, B42, B43, B73) (C12, C13, C33, C39, C41, C42) (D31)
 - Beleven (A62, A104) (B37, B45, B48) (C62, C63) (D7, D39, D46, D61)
 - **Doorgaan**
 - Met het leven (A76, A83) (B74) (C31, C32, C70, C82) (D54, D109)
 - Naar school gaan (A80) (B32, B53)
 - Activiteiten ondernemen (A81, A82, A87) (B51) (C28)
 - Afleiding (B33, B34) (C73) (D82, D107)
 - Niet aan overlijden denken (A77, A79) (B38, B54, B84)
- ❖ **Gevolgen van verlies**
 - **Andermans verdriet moeilijk** (A96) (B29) (D32)
 - **Andere reacties krijgen** (A59, A64)

- **Veranderde thuissituatie en sfeer** (A70) (B17, B55, B56, B57, B60, B64, B65, B66) (C71) (D40, D108)
- **Extra hulp/opvang** (A71, A72, A74, A75) (B58) (C49, C52)
- **Nieuwe inzichten** (A69) (D41, D42)
- **Nieuwe taken** (B70, B72)
- **Schoolresultaten** (A84, A85) (D80, D86)
- **Geen gevolg** (C45)
- ❖ **Omgaan met gevolgen van verlies**
 - **Moeilijk** (A97) (B30, B68)
 - **Gedrag of gedachtes aanpassen** (B67) (D53)

Ondersteuningsbehoeften

- ❖ **Belemmerende factoren**
 - **Om hulp vragen** (A44, A45, A46, A53, A93, A95, A99)
 - **Persoonskenmerken** (A88, A94, A98, A129) (B46)
 - **Alleen ervoor staan** (B59, B63, B71, B80)
 - **Moeilijk omgaan verlies** (D16, D18, D34, D37, D60)
 - **Over verlies beginnen** (B75) (C61)
- ❖ **Beschermende factoren**
 - **Gezin/familie** (A61, A100) (B69, B79, B83) (C2, C29, C30, C38, C46, C47, C51, C55, C56) (D28, D33, D40)
 - **Vrienden** (A60) (B44, B82) (C53, C54) (D62, D106)
 - **Persoonskenmerken** (B8, B52) (C50, C74) (D45, D52)
 - **Hobby's; muziek, schilderen, sporten** (A90, A91, A92) (C48) (D56)
 - **Kennis** (C7, C14, C64, C65, C66, C67, C68)
 - **School** (B61, B62, B102) (D109)
 - **Rouw ondersteuning** (B23, B24, B81, B85) (C26)

Preventie

- ❖ **Mentor**
 - **Praktisch van aard** (A108, A112)
 - **Klik/band** (A107, A110, A111, A113) (D83, D84)
 - **Aan klas vertellen** (A63, A65, A66, A67) (B96) (C76) (D104, D105)
 - **Eén op één** (A68) (B98)
 - **(Niet) gesteund gevoeld** (B93, B95, B97) (D87, D88, D89, D90, D91, D94, D95, D96, D97)
 - **Geen behoefte** (B94) (C75, C77, C79) (D93)
- ❖ **Rouwgroep**
 - **Uitnodiging** (A101) (C78, C84, C85) (D63, D64, D65, D66, D67, D77, D92)
 - **Gedeelde ervaring** (A116, A117) (B90) (D68, D69)
 - **Klik** (B91)
 - **Praten** (C87, C89) (A102, A103, A118)
 - **Doe-opdrachten** (B89) (D70, D71)
 - **Vrije karakter** (C88) (D72, D73, D74, D75, D76)
 - **Geen behoefte** (B86) (C80, C81)
- ❖ **LLBT**

- **Verkeerde timing** (A105, A108, A106, A114, A115)
- **Niet van afweten** (B99, B100, B101) (C83) (D98, D99)
- ❖ **Wensen voor ondersteuning**
 - **LLBT uitleggen** (A127, A128) (B106)
 - **Met muziek werken** (D100, D101)
 - **De rouwgroep**
 - De rouwgroep (B103) (C86) (D102)
 - Landschap schilderen (A119, A120, A121, A122, A123, A126)
 - Terugblikken positieve herinneringen (A124, A125)
 - Gezellige sfeer (B87, B88, B92, B105)
 - Evaringdeskundige (B104)